МАР'ЯНА

Повість

І

Буйно цвітуть рожі край вікна, гойдають їх теплі вітри, умивають чисті роси на світанку.

А біля рож аж до призьби закучерявила землю пахуча красоля й гвоздика. Стали вряд, наче сестри, кущі жоржин: багряних, рожевих, білих... Та рясніше від усіх квітів красуються рожі в пишному вбранні, красуються, веселять зір. Стежкою йде дівчина, зупиняється, милуючись тим цвітом, потім зриває квітку білу, ще й рожеву.

— Ой гляди, Мар'яно,— закричали до неї подруги,— вийде забастовщик Максим.

— Не боюсь,— усміхнулася Мар'яна, зазираючи крадькома в хату, але не побачила того, хто серцю милий. Тільки в темних шибках, наче у дзеркалі, відбилася її вишивана сорочка з разками кольорового намиста.

За хатиною, що самотньо притулилася над річкою,— город. Там цвітуть жовтоголові соняшники і, ні на мить не відриваючись від сонця, п'ють його життєдайне тепло. Одразу ж за городом починається луг, а далі, звиваючись, тече замріяна Ворскла. Яскраво у воді відбилися старі верби, кущі лози, тихі надбережні очерети.

Повз лісову хатину від річки до лісу в'ється стежка. В рясних заростях соняшників то майне біла сорочка, то з'явиться на мить барвиста хустина, і вже її нема...

Веселі дівчата, жартівливі, тільки одна серед них зажурена та засмучена. Іде, ані словом не озоветься, ані посміхнеться. Обняла її Мар'яна, глянула в очі, завіяні сумом.

— Наталко, подруженько моя, що з тобою?

— Ой Мар'яно,—зітхнула дівчина,— коли б ти знала, як тяжко мені на серці... Так тяжко, що й сказати не можу.

— За Іваном журишся?

— Журюся. Минулої неділі у лісі на гулянні був, мене бачив, а не підійшов, навіть "здрастуй" не сказав. І не знаю я, за що розсердився на мене... Ні в чому я...— Наталка одвернулась, бо на очі їй мимоволі набігли сльози.— Ні в чому не винна перед ним, хіба що пильщик, Павло Решетняк, пам'ятаєш?.. Жоржину мені хотів подарувати... я не взяла... Я нічого не думала... А Іван те все бачив... І не знаю я, чи образився, чи приревнував до того хлопця... А хіба мені хтось потрібний...

— Хочеш, Наталко, я вас помирю сьогодні. Хочеш? Мар'яна сказала це з такою впевненістю й завзяттям, що

в Наталки надією заіскрились очі, надією і радістю. Та радість

була недовгою, і згасла вона так само швидко, як гасне в небі падаюча зірка.

— Не повернеться Іван... Мабуть, він собі іншу дівчину...

— Іншу? — перепитала Мар'яна. Очі її спалахнули гнівом і образою.— А ти... бачила його з іншою?

— Не бачила... Здається мені.

— Хай тільки посміє... тебе, мою подружку, скривдити... Я сама з ним поговорю... Я запитаю... Хочеш?

— Ой, що ти, Мар'яно? Ні словечка йому про це не говори, бо він хтозна-що про мене подумає.

— Не розумію тебе, Наталко. Якщо він з іншою... Значить, зневажає тебе, а ти журишся за ним, уболіваєш... Я так гадаю, коли б мене хлопець покинув, то не діждався б він, щоб я за ним своє серце сушила...

— Тобі добре... Тебе Максим любить... А якби, не дай боже, розлюбив, що б ти тоді робила?

— Максим? Ні, Максим мене ніколи не розлюбить,— сказала впевнено Мар'яна і, подумавши трохи, додала: — А коли б таке сталося — не плакала б за ним, не журилась. Я собі ціну знаю! — і вона повела чорною бровою, засміялась.— Такому не бувати, щоб розлюбив мене Максим!

— Гарна ти, Мар'яно, вдачі веселої. Таких дівчат хлопці люблять, і в житті їм щастить.

— А чом би ж мені не щастило? Я не журюсь і не сумую. Нехай сумують та журяться наші вороги! А ми, Наталко, як у тій пісні співається: "І жить будем, і гулять будем!.." Ось вийдемо на поляну, зустрінешся ти з Іваном, і я вас помирю.

— Ні, я таки до лісу не піду,— заявила Наталка і, взявши Мар'яну за руку, одвела її набік, благально глянула в очі.— От що, Мар'яно... прошу тебе як подругу... Коли зустрінеш Івана, скажи... Хай прийде увечері... Я його ждатиму... Він знає де...

— А чому ж увечері? Ходімо з нами... Я знаю, сьогодні неділя, то він там буде і тебе шукатиме... Ходім! Разом погуляємо, разом поспіваємо пісень...

— Ні, не вмовляй... Не можу я... Не піду...— і Наталка із сльозами на очах побігла в кущі ліщини. Кликала її Мар'яна, кликали її подруги, та Наталка до них не повернулась.

— Я вже її вдачу знаю,— сказала Мар'яна.— Ото сидітиме вдома, журитиметься, а він там собі на поляні... Ну, зажди, Іване, побачу тебе з іншою,— добра не жди. За нашу подружку ми тобі дамо перцю!

— Та хіба він нас послухає?

— З крутим характером парубок.

— Такого не приборкаєш.

— Приборкаю! Образити дівчину ні за що ні про що та й покинути. Де це видано? — обурювалась більше за всіх Мар'яна, ідучи звивистою стежкою.

На високих горбах шуміли під вітром віковічні дуби, липи, клени, ясенки. Та є в тому лісі пагорб, а на ньому найбільша й найкрасивіша поляна, вся в квітах.

Буднього дня на ній майже нікого не побачиш. Хіба що зранку пройдуть з кошиками в руках молоді черниці по гриби або десь в обідню пору з густих кущів підліска, наче з моря зеленавого, випливуть ситі монастирські корови, простуючи до лісового озера на водопій.

Іноді тут можна зустріти жінок з підлітками, що, зігнувшись, несуть на своїх натруджених плечах важкі в'язки зібраного в лісі сушняку.

Та хіба ще, не поспішаючи, пройде часом через поляну лісник із своєю мідною трубкою, яка нагадує місяць-молодик, і знову потім годинами нікого не побачиш.

Зате в неділю цієї поляни не впізнати. Тут стає людно й гомінливо, бо з усіх кіпців слободи сюди збирається па гуляння молодь.

Стань та подивися! Скільки тут розцвітає посмішок на смуглявих від сонця та вітру обличчях. Як хвилюються юні серця, як спалахують щоки, коли той, що наймиліший у світі, гляне просто в очі або кине квітку, знаючи, що її впіймають спритні руки, або слово привітне скаже, і воно, мов вогонь, обпалить дівчину...

А коли над лісом спадатимуть вечірні сутінки і у високому небі засяють перші зірки, оця шумлива поляна спорожніє, але не спорожніє ліс. Поглянь тоді навколо. Ось під віковим дубом чується притишена розмова. Двоє їх, мов голубів пара, бідно одягнених, та багатих душею, ясними очима дивляться й не надивляться одне на одного, не намилуються одне одним, промовляючи ласкаві й ніжні слова, скріплюючи свої признання взаємними поцілунками...

І такий же притишений говірок чується в кущах ліщини...

Чується, обривається на півслові й поновлюється потім знову.

— Любиш? — запитує він.— Любиш мене? — і у відповідь чується радісне хвилююче зітхання:

— Навіщо ж питатися? Хіба не бачиш?.. І затихають обоє...

А вже з-за лісу підводиться місяць, заливає сяйвом гущавину, однобоко освітлює стовбури дерев і мережаною оздобою тіней квітчає спорожнілу поляну, вкриває світлими візерунками кору могутнього дуба, горить ясним променем на пелюстках вцілілої під дубом ромашки, що на

її вроду задивився синій дзвіночок, ще не розтоптаний, як і ромашка, парубоцькими чобітьми, не зірваний чиєюсь безжальною рукою...

Підводиться місяць все вище.

Часом прокотиться верхів'ями мрійливий шум... Прокотиться й стихне...

І знову тільки парубок разом з повновидим місяцем зазирають в очі дівочі, милуючись юною красою.

— Може, додому...— нагадає дівчина для годиться, бо їй самій не хочеться звідси йти, так гарно зараз у лісі і так приємно в обіймах милого...

Тільки перед світанком не чути вже ні зітхань, ні притишених розмов закоханих, ні скрадливих поцілунків. Блідне місяць, схиляється на захід. Довшими і тьмянішими видаються тіні. Все замовкає навколо: мовчить у дрімоті ліс, сплять пташки, спить і вітер, склавши в рясному гіллі дерев свої втомлені за день крила.

Тиша і спокій.

Нечутно підіймається прим'ята трава, вкриваючись передсвітанковим туманом. В'януть букети й окремі квітки, зірвані ще вдень і покинуті в час прощання. Багряніють на зеленій траві пелюстки, обірваної кимсь жоржини, багряніють, мов гаряча кров, і в'януть назавжди, змочені холодною, але не цілющою росою...

...Та зараз надворі день: сонячний, теплий, літній. В густих хащах народжується й лине пісня. І хоч співаків поки що не видно, але чути, як виростають, наближаються голоси. І ось із кущів ліщини на стежку виходять двоє парубків. Один високий, з русявим чубом, що безладними

хвильками спадає на крутий смаглявий лоб. Очі в нього, як лісові дзвіночки,— сині, сині, а в очах тих зараз бушує гнів.

— Що ти мене, Миколо, вмовляєш? "Не винна... Сам він їй квітку... Сам до неї залицявся..." А я не хочу! Не хочу її після того знати! Спротивилась мені...

— Брешеш, Іване,— одверто сказав йому друг.— Брешеш! Бо я по твоїх очах бачу — любиш ти Наталку... ревнуєш... А чому? Ну, пожартував Павло Решетняк...

— Я йому за ці жарти... в'язи зверну!.. Ти краще не вмовляй... Чуєш? — хитнувшись, Іван схопив свого товариша за груди.— Не вмовляй! Не сердь мене, бо я і так дуже сердитий.

— Що ти, збожеволів? На своїх кидаєшся... Я тобі казав і кажу: Наталка — гарна дівчина, і даремно ти її ображаєш... Я ж бачу... Послухай. Було це в ту неділю. Я тобі не говорив, то слухай. На поляну я йшов, коли, дивлюсь, біжить...

— Хто біжить? — нетерпляче спитав Іван.

— Та Наталка ж. В очах повно сліз. Зупинив я її, питаюся: "Хто зобидив?" Мовчить. Ні слова не сказала. Вже від дівчат дізнався — ти її до сліз довів.

— Як то я? Я зовсім не доводив... Я просто дивитися на неї...

— Слухай моєї поради. Якщо сьогодні вона вийде на гуляння,— помирись. Подумати тільки: любить його дівчина, мов сонце, а він ходить, наче та хмара.

— Любить... Коли б любила,— інших би не помічала... А то, бач, квітку їй підносить... Вона вже й рада... Вона вже й посміхається до

нього... Я бачив... Сам це все бачив. Ти ось що... Коли зустрінеш його на поляні, скажи — хай краще мені на очі сьогодні не потрапляє. Злий я дуже! — і пальці Іванові, загрубілі від роботи, стислися в кулак.— І про Наталку теж мені не згадуй. Сам знаю, що робити... Ну, замри!..

— Хіба з тобою можна поговорити? Всі вже знаємо, як горілки вип'єш — скаженим стаєш. Навіть я тебе починаю боятися.

Таке одверте признання вплинуло на молодого коваля. Посміхнувся він, обійняв дружка за плечі, лагідно сказав:

— А ти не бійся. Ти мій друг... Це я сьогодні тільки так перебрав... з горя... А я тебе й пальцем не зачеплю... Розумієш?

— Пальцем... А хто зараз мало сорочку не подер па грудях? Теж мені друг... Хіба так друзі роблять?

— Не буду. їй-бо, не буду більше! — пообіцяв Іван Бережний, і обоє попрямували до поляни. Вірні друзі, вони ніколи й ніде не зрадили дружбу, ладні один за одного полізти у вогонь і в воду. В обох у них батьки загинули під час війни з японцями у 1904 році.

Микола Снігур, не маючи в господарстві ані конячини, ані землі, змушений був наймитувати по панських економіях, батракував по хуторах...

І не забути Миколі осіннього дня після покрови, коли він, повернувшись зі строку додому, зустрівся у себе в хаті з Іваном Бережним. Зустріч друзів була радісною для обох. Один одного розглядали, наче не бачилися роками.

— Та й чорний же ти став... Як циган! Тільки дуже схуд. Ну, хвастай своїми заробітками.

— Немає чим хвастатись, Іване. Трохи хліба привіз — до різдва, може, вистачить, та трохи грошенят маю — ото й усі мої заробітки. На хуторі у Трохима Паливоди робив.

— То крутий хазяїн,— сказав Іван Бережний, співчуваючи другові.

— Всі вони однакові,— глухо промовив Микола, і в словах його відчулася глибока прихована образа і зненависть.— Всяких уже я бачив хазяїнів, ну такого, як Паливода, зустрічаю вперше. Він не кричить, не гримає на своїх наймитів, а десятьма потами умиєшся в нього на роботі, поки якусь копійчину заробиш. Та не будемо про це говорити. Розказуй краще, що в тебе новенького? Як живеш?

— Розкажу... Тільки давай, мабуть, заради зустрічі по чарці вип'ємо. — І він витяг з кишені пляшку казьонки. Миколина мати дістала з погреба квашених помідорів, капусти, нарізала трохи сала, що його привіз з хутора син, та покраяла свіжу паляницю.

Забулькала в чарки горілка.

— Ну, друже, будьмо! П'ю за тебе, Миколо, щоб не гнув більше своєї спини ні по панських економіях, ні на хуторах!

— Аз чого ж ми будемо жити? — спитала мати, не розгадавши одразу Іванової думки.— Сам знаєш, які у нас достатки. Ні землі, ні конячини... Я теж наймаюся до людей: і хати мажу, і соняхи б'ю, і до річки ходжу прати... Яку роботу загадають хазяїни, ту я й роблю, бо треба ж нам з чогось жити...

— Думав я про вас і про тебе, Миколо, не раз думав... Щороку ти наймаєшся у строк... Доки ж вони силу твою сотатимуть, з праці твоєї живитимуться?!

— Ой, сотають, сотають його силу молоду!—з болем у серці сказала мати, і в очах у неї мимоволі заблищали сльози. Тільки сам Микола одразу похмурнів і не брався за другу чарку, що її налив по вінця Іван Бережний.

— Так ото я надумався...

— Що ж ти... надумався? — спитав Микола.

— Ти знаєш, після батька мені у спадщину дісталася стара кузня. Тепер уже я справжній коваль. Що хочеш, можу зробити. Потрібна тобі сокира — сокира буде. Приведе хтось коня підкувати, а підкови немає — сам зроблю й підкову, не гірше фабричної... А треба обшинувати обіддя на колесах, чи скувати леміш, чи борону полагодити — і це можна...

— Не розумію, Іване, навіщо про таке мені говориш? Я знаю, що ти коваль добрий...

— От що, Миколо, ходім робити до моєї кузні. Будеш і ти ковалем,— свіжа копійка перепадатиме, та й мені буде веселіше. Адже ми друзі... То я оце й надумався погозорити з тобою, щоб ти не ходив більше в найми, не працював тяжко.

Мати глянула на сина. Пропозиція Івана Бережного була їй до серця, і вона чекала, що відповість син.

— Я не від того... Я згодний... Ковальське діло — добре діло, бо таки й справді осточортіло мені на хуторян працювати. Одне тільки непокоїть... чи зможу я... ковалем... Чи вистачить хисту...

— Навчу! — сказав упевнено Іван, і за здоров'я майбутнього коваля осушили до дна чарки.

— А не стане роботи в кузні,— продовжував Іван,— за коси візьмемось... Добрі косарі й на сіножатях, і на жнивах потрібні... А до цього діла нам з тобою не звикати! Хіба не так?

— Не звикати. То правда.

Наступного дня у старій кузні Івана Бережного зацокали по ковадлу вже два молоти. Спільна праця ще міцніше скріпила дружбу.

Кмітливий і працьовитий Микола Снігур швидко опанував ковальську справу.

До кузні щодня Миколина мати приносила обід, і щоразу їй приємно було дивитися на роботу молодих ковалів.

Довгими кліщами Іван вихоплював з горна штабу розпеченого заліза, вправним і звичним рухом кидав її на ковадло, і з-під молотів на всі боки розлітався вогняний дощ, а під сильними руками ковалів розпечене залізо набирало форми підкови, чи лемеша, чи звичайнісінької кочерги...

Гриміла слава про ковалів не тільки у слободі, але й до сусідніх хуторів залітала. Більше стало замовлень, збільшилося й роботи. Працювали ковалі день у день від світанку до ночі, нарівно ділилися заробітками, а вже у неділю можна й погуляти.

Отож сьогодні друзі вийшли на гуляння до лісу і, співаючи пісню, прямували до поляни, та раптом зупинилися.

— Бачиш, Іване?

— Бачу.

Під старим дубом па траві спав урядник Калістрат Андрія-нович Брага.

Лежав на спині, при повній формі. Лоб і очі були закриті картузом, а з-під лакованого козирка виднівся червонуватий, мов ханька, ніс з великими ніздрями, зарослими рудою щетиною, і такі ж руді наїжачені вуса, що ворушилися від дихання, мов живі.

На траві стояли недопита чвертка, гранчаста склянка, а на розстеленій хусточці білів шматок булки, кільце ковбаси й цибулина.

— Кажуть, він до Мар'яни сватався, а вона піднесла йому гарбуза. Удівець нещасний! Сватався б до якоїсь удови, так ні ж, он на яку дівку оком націляється,— обурювався Микола, оглядаючи сонного представника влади.— Думає, як урядник, то йому на шию дівчата самі чіплятимуться...

— Максим про це знає?

— Мабуть же, знає.

— І що?

— А нічого... Ти гадаєш, всі такі скажені, як ти? Вчився б у нього витримці... Коли б ти свою Наталку любив, як він Мар'яну,— не сталося б такого, що плаче бідна дівчина...

— А ти ж звідки знаєш про їхню любов? Що, він тобі хвалився, чи як?..

— Любов'ю не хваляться. Справжню любов і без хвальби видно... А він, оцей Брага, хотів їхнє щастя розбити. Не терплю його! — сказав Микола Снігур, суворо зиркаючи в бік урядника.

— Я теж... Не терплю... Люди від нього плачуть. Обижає народ. Руку за поміщика тягне... Кривдить і сиріт, і вдів, як Трохим Паливода.

— Та хіба то людина? То справжній вовкулака. Все б підім'яв, усе б заграбастав собі. Що вже про нього говорити, коли він рідної дочки не пожалів, аби йому землі більше мати. Наче кліщ, уп'явся на хуторі, а Брага тут, у селі, людям допікає... Знаєш що, Іване? Давай посміємося з нього.

— А як?

— Горілку заберемо. Він же спить — нічого не почує.

— На біса нам його горілка? Коли захочемо, то самі собі купимо... На цьому тижні заробили... Для нас з тобою вистачить... Давай краще його налякаємо.

— Як саме?

— А ось як! — і тут же, над стежкою, Іван Бережний підбором одвалив грудку землі.

Микола Снігур не встиг навіть спинити друга, як уже грудка полетіла в напрямі дуба.

Самі ж парубки, мов пустотливі хлопчаки, шугонули в густий підлісок та й стежать звідти за урядником.

Схопився він, озирається навколо, кричить:

— Держіть його, держіть!..

А поблизу нікого ж нема. Шумить тільки верховіття дерев, туркотять горлиці та лине звідкись лірична, задушевна пісня про кохання...

Урядник оглянув навколишні кущі з підліска і, не помітивши там нікого, знову повернувся до дуба.

"А може, мені приснилося?" — подумав він, та грудочки землі, що потрапили в склянку і на закуску, переконали його в тому, що хтось навмисне кинув грудку, хтось відважився образити честь мундира. "Хто ж той розбишака? Де він сховався?"

Сірі маленькі очі, з повіками, заплилими жиром, знову озирали кущі, оглядали стежку, по якій наближалися дівчата. Серед них урядник Брага одразу пізнав Мар'яну, одягнену в святкове вбрання, і вже ні на мить не зводив з неї масних, сповнених хтивого бажання очей.

Дівчата йшли ланцюжком, голосно розмовляючи між собою, та Брага стежив тільки за однією з них.

"Ну й дівка! — милувався він, підкручуючи руді вуса.— Та коли б отака обняла, поцілувала... Господи! Губи в неї червоніші за малину, а очі... Не судилося з нею бути в парі... Ну, я ще почекаю... Молода... Одумається, порозумнішає... А не скоришся, то зламаю тебе, дівко. Все одно будеш моєю!.. Ще й любитимеш хоч трішечки..."

Він і сам не знав, як можна буде зламати таку горду й непідступну дівчину, але він знайде спосіб приборкати голубку. Може, доведеться батька викликати до участку, застра-щати... А може, й навколо забастовщика Максима сплести якусь павутинку.

— Ти, Мар'яно, поки що гуляй,— сказав уголос сп'янілий Брага.— Я навіть вип'ю... залюбки вип'ю за твоє здоров'я! — і урядник, викинувши із склянки грудочку землі, випив, крекнув, утер вуса.— Ще побачимо,

чиєю ти будеш. А таку кралечку віддати в інші руки... Ні, я на це не згодний!..

...На поляні вже що тих дівчат, що тих хлопців! Як маки, цвітуть ситцеві плаття, рясніє вишивка дівочих сорочок. Зрідка трапляються й плахти.

Ось, узявшись за руки, йдуть поляною строкові дівчата, що працюють у панській економії на буряках. Скільки серед них гарних та вродливих! Скільки справжніх красунь, що їм дали матері чорні брови й карі очі, та не дали ні щастя, ні долі...

Матері!.. Не про наймитську долю мріяли вони, коли пригортали до своїх грудей рідних дочок та синів. Та не всміхнулася ота жадана доля ні бідним матерям, пі їхнім бідним дітям...

Передчасна старість зігнула плечі не одній. Передчасна сивина вкрила голову не одній. Вже скоро, може, доведеться й помирати матерям, а немає чого їм згадати в житті світлого, доброго...

Де ж те щастя, що його шукали вони в житті, та так і не знайшли? Де ж та доля, чи за морями синіми, чи за лісами дрімучими, що її ждали вони, та так і не діждалися?

Прошуміли літа, промчали, мов коні баскі, воронії... Повиростали діти, і ось уже материнські руки обіймають дорослих синів та дочок, виряджаючи в найми, як колись виряджали і їх рідні матері. Ллються сльози з очей потьмянілих, щемить серце, наче крають його на частки чиїсь жорстокі, безжальні руки.

— Ти ж дивись там, доню... Будь покірливою та роботящою, бо коли проженуть з панської економії, що будемо робити? Що будемо їсти?

— Робитиму, мамо, робитиму, старатимусь... Прощайте!..

І вирушали з дому дівчата у найми. Скільки їх, босоногих, чорнявих і русявих, але однаково безталанних, йшло до панських економій та куркульських хуторів на заробітки! Працювали від зорі до зорі, віддаючи силу молоду, снагу свою — все на чужу роботу...

Тільки в неділю можна їм відпочити, погуляти, розважитись.

Бідно одягнені, соромливі, засмаглі від сонця та степових вітрів, прийшли вони сьогодні до лісу на гуляння. У кожної з них чи букет польових квітів, чи красолі, чи жоржина, чи темно-багрова рожа —одна або й дві. Ідуть дівчата ряд за рядом, а проти них парубки: чорняві й русяві, кароокі й синьоокі, проходять юрбами, теж бідно одягнені, зате жартівливі, гострі на слова, що їх промовляють до дівочих рядів; і там одразу вибухає сміх.

Іноді чиясь голубка від влучного слівця так і спалахне, наче маків цвіт, обдарує коханого такою усмішкою, що в бідолашного аж серце замре... Але він, хизуючись перед товаришами, і вигляду не подає, що ота чорноброва для нього наймиліша в світі.

У дівочому гурті і Мар'яна Коваленко. Дві довгі коси, переплетені темно-вишневими стрічками, лягли на вишиваній сорочці й рясній оздобі стрічок. Мигтить і грає сонце в разках кольорового намиста. Ходить зараз Мар'яна, мов казкова дівчи-на-краса, струнка, як молода тополя, проста й привітна. Задивляються на красу її парубки, вітаються до неї шанобливо, і відповідає їм Мар'яна посмішкою, щирою та ясною.

Тільки не помічають ні парубки, ні подруги, як поглядом ширяє вона по юрбі, шукаючи того, хто серцю наймиліший. Але ж немає його на гулянці.

"Невже він мене біля озера жде?" — думає Мар'яна. Незручно, бач, їй залишати подруг, і тривожать сумніви, чи він же там? Адже раніше

завжди з ним тут, на поляні, зустрічалися, а потім уже йшли вони разом до улюбленого місця.

"Почекаю ще".

Під липою зібралася юрба молоді. Чути гармонію, видно, як танцюють хлопці й дівчата. Та не встигла Мар'яна підійти сюди з подругами, як перед нею, наче із землі, виріс Іван Бережний.

— Здрастуй, Мар'яно!

— Здрастуй, Іване!

— Охота мені потанцювати з тобою... Ходімо! — і простягнув до неї руку.

— Потанцюємо, а потім я хочу тобі дещо сказати. Парубок глянув їй в очі, хотів було спитати: "Про Наталку,

може?" Але не спитав, бо дружок Микола Снігур, розсуваючи людське коло, кричав:

— Ану, розступіться! Зараз Іван Бережний стає до танцю з Мар'яною. Я знаю його вдачу — він любить простір.

Молодь охоче розступалася, даючи місце танцюристам.

— Давай, гармоністе, давай з переборами! — гукав метушливий Микола, порядкуючи тут, наче у себе вдома.— Починай, Мар'яно!

А сам несподівано кудись зник.

Мар'яна, взявшись руками в боки, повела лівим плечем, повела правим, тупнула юхтовими чобітками, руки смагляві розвела і попливла, красива, граційна, молода...

Стежили за нею парубоцькі очі, стежили й дівчата. І не одна з них заздрила в душі її красі. А Мар'яна то рукою лівою майне, то правою майне, то розведе їх, наче крила, і, піймавши пальцями розвіяні стрічки, закружить так, що тільки блискає й горить під сонцем дивними самоцвітами її дешеве, куплене на ярмарку, намисто.

Добре танцює Мар'яна. Та не поступиться їй у танці і молодий коваль Іван Бережний. В'ється він біля неї — спритний, невтомний, бистрий. То по колу пройде навприсядки, то зупиниться раптом, і його долоні з неймовірною швидкістю починають ляскати по халявах латаних чобіт, то викине часом таке дивовижне "колінце", що ніхто інший з танцюристів такого не зробить. То, піймавши руки Мар'яни в свої — дужі й сильні, закружить її в такій вихряній каруселі, що викликає у всіх захоплення й подив.

— Оце танцюристи! Знай наших!..

— Іван Бережний... Не коваль, а справжній орел...

— А Мар'яна? Обоє молодці!

— Піддай, гармоністе, піддай жару! — вигукував якийсь парубок і, притопуючи ногою, теж поривався до танцю.

Непомітно підійшов сюди Калістрат Брага, набундючений, п'яний. Він уже збирався вигукнути: "Ро-зій-ди-ся! Непорядок",— та побачив Мар'яну, і губи йому заціпило одразу. Уп'явшись у неї очима, стежив за кожним рухом. Йому навіть видалося сп'яну, що Мар'яна саме до нього повела бровою, обпалила поглядом, промчалася в танці, бистра, немов ластівка, легка, як вітер весінній.

Заворушились наїжачені вуса, загорілись масні очі пожадливою пристрастю.

— Не дівка, а жар пекельний,— говорить він, торкаючись набряклими пальцями до рудих і шорстких, як щетина, вусів. А Мар'яна зупинилась проти нього, руки догори звела, наче благає про щось, наче ось зараз кинеться до нього в обійми... Губи її всміхаються, а очі сяють таким безмежним щастям і так ваблять до себе, що урядник мимоволі подався наперед.

Та в цю мить Мар'яна кинула рожеву мальву, і на льоту її піймав Максим Діброва. В очах Каліграта Браги спалахнули гнів і образа. Невідомо, що б він сказав забастовщику, коли б не прибіг сюди Микола Снігур з закривавленим обличчям, подраною на шмаття сорочкою.

— Іване, ти тут танцюєш, а твого друга б'ють... Іван Бережний, зупинившись, спитав:

— Хто? — і очі в нього одразу налилися холодною каламуттю.— Говори, хто?

— Та хто ж? Павло Решетняк... Я йому сказав по-хорошому: "Не чіпляйся до Наталки, бо Іван сердиться". А він як схопить мене за руки... Звалив... Ще підбігли його дружки... Ось сорочку на мені подерли... Зовсім нова була...

— Ходім!

Нестримний у своїй люті, коваль розвів руками людське коло.

— Іване, спинись! Щось маю тобі сказати... Чуєш, Іване?

Та чи здогадався Іван, про що має з ним розмовляти Мар'яна, чи, засліплений злістю й ревнощами, він не почув її слів, бо не спинився, а

пішов до липи, де вже на сторожі стояла, чекаючи на нього, парубоцька юрба.

Ані страху, ані вагань, що буде з ним потім. Душа його в цю хвилину горіла жадобою битви, і ця жадоба затуманювала Іванів розум, ятрила серце, сповняючи його шаленим невгамовним гнівом.

З парубоцької юрби назустріч йому вийшов молодий пильщик Павло Решетняк — сміливий, статний, широкоплечий — і, примруживши очі, насмішкувато спитав:

— Що, Іване, може, про Наталку з тобою поговоримо? Домовимось, хто перший сватів до неї засилатиме?

Цими словами наче ножем полоснув по серцю. Нічого не відповідаючи, Іван Бережний з усього розмаху вдарив свого супротивника у висок, збив з ніг... В ту ж секунду на коваля кинулась юрба парубків.

— Не здаваймось, Іване! Не здаваймось! — кричав Микола Снігур, встряваючи теж у бійку.

Ще один парубок звалився під ноги, а решта їх злякано почала відступати, боячись важких кулаків, що їх здіймав коваль у бійці й разив ними супротивників, як молотом.

— Ну, хто ще? Хто з вас хоче випробувати мої кулаки? Налітай! — кричав Іван у захваті страшної, майже божевільної люті і вдоволення.— Налітай!

І раптом зір його спинився на Максимові, що його він не сподівався тут бачити саме в цю хвилину.

— Ти що це бушуєш? Отямся, Іване! — сказав Максим спокійно й розсудливо.

Та коваль у лютості був невблаганним.

— Пусти! — кричав він.— Ти хто такий, що я тебе маю слухатись? Не займай... Чуєш? Краще одійди!

— Не одійду,— сказав рішуче Максим.— Не одійду!

І буйний хміль, що досі туманив Іванові голову й застилав гнівом очі, стишився.

— Максиме... не заважай...— промовив Іван, ніяковіючи й соромлячись свого вчинку.— Оце, як бачиш, перебрав трохи. Міцна горілка...

— Це буває... А от бійку заводити не слід. Бійка до пуття не доведе... Ходімо зі мною... Щось Мар'яна тобі хоче сказати...

На траві сидів Павло Решетняк, тримаючись рукою за висок. Байдужими очима глянув на нього Іван Бережний, попередив:

— Оце тобі за Наталку... Щоб не займав більше... А будеш іще до неї чіплятися — приб'ю до смерті!.. Знай!..

Він хотів було піти звідси, коли це дорогу йому заступив урядник. Кліпаючи рудими віями й ворушачи сердито вусами, він закричав:

— Ти що це, шибенику, робиш? Бійку затіяв... Безпорядки... Забастовщика слухаєш... Мовча-а-ть!..

І незчувся Іван, як важкий урядницький кулак викресав йому Іскри з очей... Не впав від того несподіваного удару парубок, а, примруживши, тихо спитав:

— А це ж ви за що так мене? За що, питаю?

— У холодну посаджу тебе, розбишако! Згною у в'язниці тебе, згною, розбійнику!.. Я тобі, волоцюго!..

Не помітив урядник скажених вогників, що вже виблискували в ковалевих очах. Ніхто й ніщо не могло тепер спинити його бентежної, охопленої гнівом душі.

— Іване! — крикнув застережливо Максим, схопивши'парубка за руку, що стискалася в жилавий кулак.— Отямся! Чуєш, Іване?

Та Іван уже не чув нічого. Сильним ударом вій збив урядника з ніг, а потім, озирнувшись навколо безтямним поглядом, нікому ні слова не говорячи, пішов через поляну, ніким не затриманий, і одразу потонув у зеленому морі підліска.

Розбіглися дівчата. Розійшлись парубки. Тільки урядник Брага, сидячи на траві, немилосердно сюрчав у свисток, гукаючи когось собі на допомогу...

2

— ...Максиме! Ой Максиме, що ж йому буде? — уболівала Мар'яна за Іваном Бережним.

— Брага мстивий... Брага йому цього не простить.

— А коли я його попрошу... Можна? — і, зазирнувши очима карими в очі сині, жде, що він скаже, що порадить.

— Подумаємо, Мар'яно. Зопалу такі справи не робляться. А Івана треба буде виручити з біди. І взагалі слід поговорити з ним. Витримки бракує... Дуже буйним стає, коли вип'є... Значить, не треба йому пити горілки...

— У нас парубки п'ють... Як неділя та свіжа копійка завелася в кишені — то й п'ють...

Помовчали, а тоді Максим спитав:

— А ми ж як: додому підемо чи, може, посидимо біля озера?

— Ходімо до озера.

Замріяне й тихе, воно, немов дзеркало, відбило в собі надбережні верби, плакучі іви, рясні в пишному цвітінні липи, розлогі крони віковічних дубів, що по них котився зараз лісом легкий, приємний шум.

— Як тут гарно! — промовила Мар'яна, милуючись і озером, і навколишніми деревами.

— Гарно. Я дуже люблю це місце,— сказав Максим, сідаючи на траву під старою липою.

— І я... Я теж...

Очі Мар'яни сяяли щастям. Здавалося, для неї в цю хвилину ніщо не існувало в світі, крім нього, Максима.

За горою сховалось сонце, а високо в небі пропливали рожеві хмарини. Максим лежав на траві, поклавши голову на коліна Мар'яні. Вона гладила русяве волосся, і дотик теплої й ніжної руки тихим спокоєм огортав його душу.

Він дивився на дівчину, бачив замріяний зір її очей. Про що думала вона в цю хвилину? Може, й ні про що, а тільки вслухалась, як шумить у надвечір'ї ліс.

Ні слова пе говорячи, Максим бере її руку, цілує в теплу долоню...

— Ой! — скрикує Мар'яна, дивлячись на нього здивовано й трохи навіть збентежено.— Навіщо? Хіба я піп?..

— А я попам руки не цілую, а твою, Мар'яно, ось так... Іще... Ось...— І знову припав до дівочої долоні гарячими губами...— Знаєш, коли ти гладила зараз мене, знаєш, кого я згадав? — і він помітив, як в її очах спалахнула тривога.

— Може, якусь дівчину...

— Ні, матір. Колись я лежав хворий, а мати сиділа біля мене і гладила волосся отак, як оце ти зараз... без слів... Гладила й плакала... Не знаю, чим я хворів тоді, але її руку пам'ятаю добре — теплу, ніжну... І пам'ятаю ще сльози...

— А батька?.. Батька теж пам'ятаєш?

— Як уві сні. Знаю, що ходив у Таврію на заробітки. Якось з дому вирушив ранньою весною і не повернувся... Пригадую хату-завалюшку. Надворі осінь... Дощ січе у маленькі віконця... А їх заходить троє... батькових товаришів. Один з них і каже моїй матері: "Так що, Олено, чоловіка не жди... Поховали ми його в Таврії". Сказав і стоїть, не сідає... А мати руку підвела, щось хотіла чи спитати, чи сказати, і впала

непритомною... Хворіла довго. Пам'ятаю, як її ховали. А потім я пішов у світ... Худобу пас па хуторах, наймався до куркулів, як і мій батько. Чимало горя зазнав... Ну, мені пощастило. Я тобі ще ніколи, Мар'яно, про це не розповідав.

— То розкажи, Максиме, розкажи...— Мар'яна дивилась на нього сяючими очима, в яких відбилась її душа, сповнена вірної й самовідданої любові.

Тихо пропливали у вишині хмарини. Тихо шумів ліс. Максим дивився в ту високу, згасаючу небесну голубінь, і в його уяві до дрібниць поставало дитинство, проведене у степовому краю.

— Це було восени,— почав Максим свою розповідь.— Встав я рано. На траві лежала холодна паморозь, а я босий. Дала мені тітка, у якої я наймався у строк, окраєць хліба, кілька варених картоплин та пучку солі. Погнав я худобу на пашу. Сонце підвелось, але не стало мені від того тепліше, бо вітер проймав до кісток, а я все дивився, все виглядав батька... Не вірилось тоді, що його вже немає на світі. Ото йде степовим шляхом подорожній, а я приглядаюся: "Може, батько?" Або з'являться на шляху воли сиві, круторогі... У гарбі якийсь дядько лежить, а я дивлюсь на нього та думаю: "Може, то мій батько?"

І ось одного разу зупиняється біля мене вчитель. Я його знав. Мені про нього хлопчики розповідали, ті, що ходили до школи. Зупиняється він, жалісливо дивиться на мене. "А чий же ти, хлопчику, будеш?" — "Гаврилів",— кажу. "А якого ж це ти Гаврила, хлопче?" Розказав тоді я йому, що я нетутешній, що прийшов я до Таврії, бо тут десь робив наймитом мій батько та помер, і мати померла, а я, сирота-пастух, наймаюся у строк до людей.

Учитель вислухав мене, вийняв з кишені яблуко, червоне-червоне... "Бери, хлопчику,— потім спитав: — Ти до школи ходив?" — "Ні,— кажу,— не ходив, бо ні в чому. А букви я знаю. Мені хлопці показували буквар. Я

від них навчився трохи читати й писати".— "Молодець,— похвалив мене вчитель, а тоді знову запитує: — Ти знаєш, де школа міститься?" — "Знаю",— кажу. "То приходь до мене, я тобі чоботи подарую".

— І ти пішов, Максиме?

— Пішов, але вже після покрови, коли випав сніг, бо раніше не можна... Треба було пасти худобу... Ніколи не забуду Іллю Павловича Красавіна. І не забуду того дня, коли взяв він мене за руку, ввів у клас і сказав: "Ну, Максиме, ставай на стежку, яка виведе тебе до світлого життя". Не розумів я тоді, про що мріяв Ілля Павлович. Була у нього замолоду дружина... Потім вона померла... Не одружувався більше. Ото я в нього замість сина й ріс.

— А що ж він," ніяких родичів більше не мав?

— Ні, мав. Був у нього ще брат — металіст. Працював токарем на путіловському заводі в Петербурзі. Петро Павлович на ймення. Якось приїхав він до брата в гості, побачив мене, дізнався, хто я такий, і каже: "Хочеш, хлопче, то поїдемо разом зі мною до міста. Житимеш у мене. На завод тебе влаштую, будеш колись і ти металістом".

Здружилися ми з ним. Ото влітку встанемо вранці, вже він мене й гукає: "Максиме, рибу підемо ловити?" А я знав на Дніпрі такі місця, де можна брати на живця судаків, і щук, і окунів. Ото як підемо разом, отакенні в'язки риби приносимо. Він сам любив її смажити.

Багато цікавого розповідав мені Петро Павлович про Петербург, про життя робітників. Ну, не думав я тоді, що доля мене зведе з ним знову і я теж побуваю в Петербурзі.

— Щось трапилось з учителем?..—І в очах Мар'яни засвітився жаль до незнаного, але рідного Іллі Павловича, що її коханого Максима

прийняв до себе в тяжкі дні сирітського дитинства.— Говори, Максиме, говори...

— Погостював брат та й поїхав. Знову лишились ми самі. Минуло літо... Опадало листя. Якось сіли ми снідати. Бачу, Ілля Павлович поклав ложку, схопився за груди. "Що?" — питаю. "Серце..." Одлягло трохи. Стало йому краще. Обійняв він тоді мене та й каже: "Почуваю — не жити мені... Помру скоро". А я його слухаю, і страшно мені стає від тих слів. "От що, Максиме, коли зі мною щось трапиться, так ти до мого брата Петра... Він хороша людина... Він допоможе... Гроші на дорогу тобі дам". Показав, де гроші лежать, наче відчував свою смерть. А тоді на урок пішов. Я йому не радив іти, а він пішов... І там трапився з ним новий приступ... Упав і не підвівся більше... розрив серця...

Поховали ми його. До школи прибув новий учитель з родиною. Я спочатку ночував у товаришів, а потім вирішив податися до Петербурга... Довго розшукував Петра Павловича... Ну, знайшов. Прийняв він мене добре. Особливо жаліслива в нього дружина, теж робітниця — ткаля. Така сердечна жінка, росіянка. Доглядала вона мене, як рідна мати, хоч жили вони бідно, дуже бідно...

Поступив я згодом на завод. Учив мене сам Петро Павлович, допомагав мені, і став я через кілька років токарем. Там же познайомився з робітниками, які читали таємно революційну літературу, газети й журнали.

Ти б тільки глянула, по яких підвалах туляться робітничі сім'ї. Ото, бува, зайдеш до когось із них, і серце стискається від жалю. В приміщенні вогко, темно, тіснота... Сонце у такі підвали не зазирає ні влітку, ні взимку.

Російські робітники!..

Які це, Мар'яно, хороші, добрі люди. Яка красива й світла у них душа! Подружив я з ними, полюбив їх, діяв з ними заодно, добре знаю їхній настрій, їхні думки і скажу: недовго вже залишилося ждати. Підійметься робітничий клас на битву проти своїх гнобителів, а трудове селянство йому підсобить. Коли ці дві сили з'єднаються та вдарять разом, то рушиться і царський престол, і капіталізм. Це буде така сила, Мар'яно, що змете з свого шляху всіх тиранів і гнобителів. Народ сам керуватиме державою. Не буде тоді ні царських міністрів, ні жандармів, ні поміщиків. Всі багатства країни належатимуть тим, хто працює. Земля, заводи, отакі ліси, як цей,— всім володітиме народ. Життя, Мар'яно, стане вільним, багатим, красивим. Та й сама людина стане красивою. Трудовий народ побудує для себе світлі будинки, а може, й палаци, де буде повно сонця й тепла. І побудує нові школи, лікарні... Прикрасить рідну батьківщину садами й лісами...

— Як хороше ти говориш, Максиме. Та це все схоже на казку. Хіба ж поміщики погодяться віддати свою землю? Вони покличуть стражників чи солдатів, як у п'ятому році, і катуватимуть людей, убиватимуть їх...

— Правда, катували, вбивали... Та вже такого не буде, як було. Не буде, Мар'яно! Робітники багато чого навчилися у п'ятому році і тепер знають, що з царизмом треба битися як з найлютішим ворогом. На постріл відповідати пострілом, на удар — ще більшим ударом!

— Ой Максиме, які ти слова говориш. Ще хтось підслухає.

— А хто ж тут підслухає? Хіба оця липа, що шумить над нами? — і він, посміхнувшись, взяв її руку в свою.— Мар'яно, голубонько ти моя! Хіба ж є в світі сила, що могла б перемогти повсталий народ? Адже це відважні, хоробрі й безстрашні люди! Цих людей поведе на битву партія більшовиків. Тобі вже я розповідав, що це за люди. Будуть бої, тяжкі бої, але все одно переможе народ. Вільні люди житимуть на вільній землі. А там, де воля,— там щастя!

— Щастя!..— промовила вона мрійливо.

— Та хай тільки партія клич подасть,— підійметься одразу і стане до бою могутній пролетаріат Росії, а за ним і трудове селянство. Я по собі знаю. Робітники для мене, мов брати рідні... Я разом з путіловцями бастував... За це мене вислано з Петербурга... як забастовщика. Ну, я не скорився і не скорюся ніколи в світі ворогам. Доки живий — скрізь боротимуся з ними, допомагатиму партії, бо вірю: прийде той день, Мар'яно, коли над Росією зійде ясна зоря волі, і тоді підемо ми разом з тобою новою світлою дорогою у світле життя. Хочеш, Мар'яно, йти зі мною, боротися, допомагати більшовикам... Хочеш?

Вона дивилася в його очі, слухала слова, що вабили й кликали на боротьбу за щастя народу... І хіба могла Мар'яна не піти за ним, за своїм коханим, що розкривав перед нею все більше й глибше свою душу, ділився своїми мріями, змальовував майбутнє, і воно поставало в уяві Мар'яни світлим і прекрасним, як ранкова зоря.

— Піду за тобою... Піду хоч на край світу,— вимовляє Мар'яна, і очі в неї так само сяють, як сяють вони в нього.— Піду й робитиму все, що треба... робитиму разом з тобою... милий мій!

Поблизу дзвінко хльоснув батіг пастушка. З кущів підліска вийшла корова, за нею друга, потім ще три одразу. Вони припали до озерної води. Слідом за ними вийшов хлопчик у полотняних штанях, чомусь засуканих до колін. Він почекав, доки корови напилися води, а тоді дзвінким голосом закричав:

— Ану, виходь! — і лунко ляснув в його руці батіг.— Куди, Ряба? Куди повертаєш?

Ремінний кінчик дістав Рябу, завернувши її куди слід.

— Колись і я випасав корів. Набігаєшся за ними часом так, що потім ніг не відчуваєш.

Корови і хлопчик-пастушок зникли в кущах. Сміючись, пробігли стежкою молоді черниці, а через кілька секунд на горбі з'явилось двоє парубків і, не помічаючи Максима й Мар'яни, стали радитися між собою:

— Куди ж вони втекли? Я знаю їх. Це послушниці з монастиря. Одну з них звати Іліодора, оту біляву, а чорняву — Валентиною. Вони тут часто гриби збирають. Майнемо через горб. Ми їх перестрінемо.

— Ну їх до біса, отих черниць! — розчаровано сказав другий.— З ними ні до любові, ні до розмови... їм же, за їхнім чернечим законом, не дозволяється з хлопцями гуляти...

— Та навіщо їм закон? — наполягав перший.— Вони молоденькі, гарні... їм теж обійнятися хочеться, поцілуватись... Може, в неділю до котроїсь потрапимо. Ходім!

Хлопці зникли в лісовій гущавині.

— Полюють, наче мисливці,— посміхнувся Максим, дивлячись їм услід.— Бачила, Мар'яно, як чернички хлопців заманюють?

— Любий мій! Яке мені діло до них... Мені з тобою так добре! — Глянула йому в очі, всміхнулася, і посмішка та розцвіла на обличчі, як розцвітає під сонцем уперше квітка лісова, як розцвітає в небі ранкова зоря — чиста й ясна.

Хіба можна було не милуватися Мар'яною, її свіжою дівочою красою, першою любов'ю, що освітила незвіданим досі щастям її душу, і світло те відбилося іскристими вогниками в очах.

— Мар'яно! — промовив він, трохи хвилюючись.— Я вирішив... Сьогодні вирішив тебе спитати.

Помітила його хвилювання, і воно мимоволі передалося їй. Недарма кажуть: "Душа душу чує, а серце серцю вість подає".

Завмерла Мар'яна. Нічого не питає, тільки дивиться в голубінь його очей і жде...

— Вирішив, Мар'яно, спитати... Якщо свати мої до тебе прийдуть... гарбуза їм...

В очах її він помітив і здивування, і нестримну радість, безмежну, нерозсудливу радість. Але на його запитання Мар'яна не відповіла, хоч йому й хотілося почути відповідь.

— Що ж ти, Мар'яно... мовчиш? З мене вже й дядько Єгор сміється: "Доки,— каже,— ти парубкуватимеш? Знайшов би якусь гарну дівчину..." А ти ось... мовчиш.

Мар'яна раптом заплакала:

— Що ти?.. Що з тобою, Мар'яно?.. Голубко моя...— Він обійняв її, цілував пахуче волосся, не розуміючи її сліз...

Низько над травою пролетів рогатий жук. Повіяло вечірньою прохолодою. За лісом у жіночому монастирі "Тіхвінська пустинь" дзвонили до вечерні, і дзвони ті нагадали Мар'яні про двоюрідну сестру. Може, Ольга йде зараз до церкви, а може, стоїть на колінах перед іконою і молиться за батька, матір, за родичів і за неї, Мар'яну.

Завтра Мар'яна провідає двоюрідну сестру і похвалиться їй своєю радістю. Може, й до вечерні підуть разом з Ольгою, і не знатиме вона, за чиє здоров'я й щастя молиться Мар'яна.

Над лісом спадають вечірні сутінки. Летить до своїх гнізд галич. Затихає вітер. У небі засвічується іскриста вечірня зірка.

— Час, Максиме, додому.

І вони, обійнявши одне одного за плечі, йдуть стежкою. Обабіч них стоїть темніючий принишклий ліс, а в кущах, і понад стежкою, і біля дубів наче хтось сипнув щедрою рукою зірочок — так рясно горять між травою світляки.

З

Та й хороше ж світить ясен місяць угорі, заливає блідим сяйвом гори і кручі, повиті темними кучерями листяного лісу. Понад лісом в'ється Ворскла, а біля Ворскли, па узліссі, притулилася самотньо лісникова хатина. Виблискують шибки вікон. Грається світлий промінь на полив'яній макітрі. Білішою видається на тину Максимова сорочка.

Майнули повз хату тіні. Зашуміли над стежкою шершавим листям соняшники, захитали жовтими головами, чіпляючись за одяг послушниць жіночого монастиря.

— В оцій хатині,— сказала одна з черниць, позираючи на шибки,— живе забастовщик. Лісник Єгор доводиться йому двоюрідним дядьком по матері. Максимом того забастовщика звуть. Він на всі руки майстер: і токарну роботу знає, і столярну, і в кузні може працювати, і косар добрий. Коли б ви тільки глянули на нього,— послушниця аж очі примружила від захоплення.— Я вам признаюсь, сестри,— він уже снився мені не раз. Наче йдемо ми з ним лісом, а навколо нас квіти... Море квітів... А він зірве ромашку — дасть мені, зірве дзвіночок — теж мені віддає... Ягоду знайде...

— Дурниці розповідаєш, Іліодоро,— зауважила Ольга, глянувши на темні вікна лісникової хатини.

— Не віриш, Ольго? Хочеш,— забожуся!.. А очі в нього такі сині-сині... Ну, як волошки. Зроду не бачила таких. Я не криюся перед вами, сестри-послушниці, люблю...— і послушниця Іліодора, поклавши руки на свої стегна, зітхнула.— На цьому лугу нічку б провести з отаким парубком, як Максим... Зорю з ним зустріти...

— Що ти говориш, Іліодоро? Та коли дізнається про твій гріх ігуменя, вона одразу "да соберет старейших и искуснейших из сестер и при собрании да обличит противлящуюся установлению и монашеским обетам..."

— Пам'ять у тебе добра, Ольго. Бач, як ти статут завчила.

— Цьому мене моя покійна тітка черниця Нектарія навчала.

— І як оте все в голові твоїй тримається? На церковне письмо пам'ять у меде слаба, Д от до гульні, до хлопців... Тільки я згодна спочатку согрішити, а вже потім нехай будуть і ціст, і поклоци. Прарду $ажу. А хіба ти, Ольго, не думаєш про хлопців? Богові — боже, а треба ж хоч трішечки й про себе подумати,— засміялася черничка і першою помчала до ріки.

Тихі стоять верби, журливо схиливши свої віти над водою. Сплять очерети, сплять білі лілії. Заснув, здається, й місяць у чорній глибині, заплутавшись між відображенням вербового гілля.

— Сестри-послушциці, скажіть: русалки тут є? — Валентина, ставши край берега, хреститься і з острахом дивиться на ріку.

— Мабуть, є,— відповідає їй жартівливо Іліодора.— Тільки оце ти попливеш, як вони тебе одразу ж схоплять і залоскочуть до смерті.

— Тоді я першою не полізу в воду. Я плаваю погано і глибини боюсь.

— А я глибину люблю,— сказала Ольга, йдучи до верби, де берег круто спадав.

— Невже плигатимеш звідти? І тобі не страшно?

— Не страшно ні крихітки.

В очах Ольги засвітилася хлоп'яча завзятість. Подружки стежили за нею. Ось вона зупинилась під вербою. Чорне й густе волосся спадає по білому тілу. І коли б не срібний хрестик, що виблискує у неї на грудях, можна було б подумати, що це казкова русалка вийшла з води розчесати свої коси та трохи розважитись на привіллі.

Певне, забула Ольга в цю хвилину, що вона черниця. Пригадалось їй, як кілька років тому, коли ще не була вона послушницею "Тіхвіиської пустині", приходила сюди разом з Мар'яною купатися. Обидві завзяті, сміливі й безстрашні, вони видиралися на стару похилену вербу і з сміхом і жартами стрибали з неї в глибину. Летіли бризки... Пінилась вода...

І зараз Ользі захотілося трохи похвастати перед черницями своєю сміливістю і вмінням.

— Дивіться, сестри-послушниці, як не треба боятися води.— І Ольга, змахнувши руками, одірвалась від берега.

Полетіли бризки, і сонне царство водяних відображень, загойдавшись, пересипалось срібними іскрами.

З берега було добре видно білі руки Ольги й блискуче волосся, що його навмисне розпустила вона, миючи в чистій воді.

— Чому ж стоїте на березі? — гукнула до послушниць.— Купайтеся!

Одна за одною черниці входили в воду, бризкались, і бризки ті в сяйві місяця нагадували живе срібло.

— Ольго,— гукала Іліодора,— куди ж тебе понесло? Там же страшна глибина.

Попливла Ольга на той бік, де між густим лататтям біліли сонні лілії. Ось вона наблизилась до першої, зірвала слизьке й довге стебло, увінчане ніжною, але не пахучою квіткою. Підпливла до другої, третьої; коли мала вже дістати четверту, Ольга відчула, як вільну праву руку її обплутує водяна кропивка й слизька твань.

Не зірвавши лілії, вирішила повертатися назад. Але що це? Ноги теж потрапляють у баговиння. Стає страшно й гидко, немовби чиїсь мокрі й холодні пальці намагаються вхопити Ольгу, обплутати тіло, затягнути на дно.

Не кидаючи лілій, вона щосили намагається швидше випливти на чисте плесо, та це їй не вдається, бо рясне баговиння міцно і владно тримає її в своїх тенетах. Ольгу охоплює жах. Втрачаючи останні сили, вона нестямно скрикує:

— Ряту-у-у-у...— і поринає під воду.

її крик чують черниці, але жодна з них не відважується підпливти до Ольги. Стоять на березі, хрестяться, промовляючи: "Господи помилуй!"

З глибини виринули зірвані лілії й тихо попливли за водою.

— Втопилась... Втопилась Ольга...— промовила пошепки Іліодора, не зводячи з того страшного місця переляканих очей.

— До Єгора біжи... До Єгора... У вікно стукай... Буди його... Нехай рятує... В нього човен... у нього сіті! — кричала Валентина, але ні

Іліодора, ні сама не зрушила навіть з місця, бо на поверхні води знову з'явилась Ольга і, борсаючись у баговинні, гукала:

— Ряту-у…

В цю ж мить під старою вербою почувся плескіт води. До потопаючої швидко пливла людина. Сильні плечі і мускулясті руки відсвічували під місяцем.

Хто він? Звідки з'явився цей сміливий рятівник у таку небезпечну хвилину? Послушниці були так вражені його появою, що не здогадались одягнутися, а як вискочили з води, так і лишились стояти на березі, спостерігаючи за невідомою їм людиною.

Плавець швидко наближався до того берега. І все ж він не встиг підпливти вчасно. Втрачаючи свідомість, Ольга знову поринула в воду. І там же через кілька секунд поринув і рятівник.

— Господи помилуй! Богородице... Діво пречиста й непорочна... Спаси й помилуй...

— Дивись... Дивись! — скрикнула Валентина, помітивши на поверхні смоляне волосся Ольги.— Спаси й помилуй!..

Плавець був досвідчений. Сильною рукою він розривав навколо себе баговиння, тримаючи в лівій руці знепритомнілу Ольгу.

— Пливе... Пливе...

— Ой... сестро Іліодоро, одягнімося,— і Валентина першою схопила сорочку з мереживним оздобленням.

Плавець уже був за кілька метрів від берега. Ось він, відчувши під ногами дно, взяв на руки все ще непритомну Ольгу. Сині труси його майже зливалися з загаром тіла. Білі руки Ольги звісились, мов неживі. Довге чорне волосся торкалось його колін. Побачив ще срібний хрестик на зеленому шнурочку і помітив схожість цієї дівчини з Мар'яною.

— Ну, ось... Хай полежить на траві... штучне дихання їй зробимо — вона прийде до пам'яті,— сказав рятівник, ні до кого не звертаючись. Та як тільки її тіло доторкнулося до трави, Ольга розплющила очі з темними й густими, як у Мар'яни, віями, але зімкнула чомусь їх знову.

Послушниці одразу прикрили її сорочкою, а рятівник ще раз глянув в обличчя Ользі, але нічого більше не спитав і нічого не сказав. Пішов собі за вербу і одразу зник там в густій зелені надбережних ліз.

— А ви знаєте,— сказала, дивлячись йому вслід, Іліодора.— Та це ж Максим... Максим і є,— повторювала вона ім'я путі-ловця, наче впізнала його тільки тепер, коли вже він пішов від них.

Ольга розплющила очі, незрозуміло глянула на вербу, на місяць, що світив їй просто в обличчя. Пригадала все.

— Хто... врятував?..

— Максим... Забастовщик... Я вже його пізнала потім...

— І нащо тобі, Ольго, здалися ті лілії? Мало не втопилася... Якби не він, то не бачити б тобі світу.

Нічого не відповіла їй Ольга. Тільки коли проходили вони згодом повз лісову сторожку, довше за всіх стояла Ольга перед вікном і дивилась на свого рятівника.

Максим сидів край столу, вечеряв, тримаючи в одній руці окраєць житнього хліба, а в другій чашку з молоком.

4

Не здолати серцю туги, не заспокоїти дум і помислів, що, як вихор, налетіли на душу, порушивши спокій.

У келії біля вікна стоїть засмучена Ольга, дивиться на захід, на горби, заквітчані лісом. За тими горбами в'ється річка, а біля річки стоїть хатина, де живе Максим, її рятівник, про якого вона думає тепер удень і вночі.

Починають дзвонити до вечерні. Ольга одягає черниче вбрання, покриває голову связкою — гостроверхою шапочкою з чорного оксамиту, збирається до церкви, коли це за дверима чується голос: "Во ім'я отця, і сина, і святого духа!"

— Амінь! — відповідає Ольга.

До келії входить послушниця Іліодора. Вона теж у черничому вбранні і такій же шапочці. Озирнувши келію, Іліодора по-змовницькому повела розмову:

— Це добре, що я тебе застала, Ольго. Хочу тобі по секрету сказати. Сьогодні, після вечерні, приходь до мене в гості.

— Після вечерні? А чому так пізно?

— От недогадлива! Раніше не можна. Будуть слобідські хлопці... Погуляємо славно! — Іліодора аж очі примружила, уявляючи собі ту зустріч.— До світанку будемо веселитися... Моя сусідка виїхала до брата і пробуде в селі три дні. Розумієш, Ольго, яка нагода погуляти...

— А про церковну благочинну забула? Вона хоч стара, а добре стежить за тим, щоб... "кому неприлично и несвойственно, по монастырю и по келиям не шатался, а паче из мирских..."

— Годі тобі вже, Ольго, статут мені вичитувати. Я тебе про діло питаю... Прийдеш?

— Ні,— сухо відповіла.— Не прийду!

В цю хвилину думки її линули до нього, єдиного, що незримо увійшов в її душу, порушив спокій, завдаючи болісних, але водночас і приємних для неї мук.

— Чому ж ти, Ольго, чому відмовляєшся? Я вже сказала хлопцям, що ти будеш і Валентина буде. А потім я ще запрошу...

— Не буду! — рішуче заявила Ольга.— І взагалі про таке зі мною більше не говори ніколи.

— От і даремно відмовляєшся.— наполягає Іліодора.— Подумай, такий випадок... Сусідка виїхала... Ніхто не заважатиме... Ніяких свідків... А там Василь прийде... Ой, який він парубок славний!.. Я тобі признаюсь — жити без нього не можу. Куди не йду, що не роблю, так він і стоїть у мене перед очима. Я вже думала: чи не піти мені з монастиря? Адже кращі роки... молодість проходить, а ми... як ми живемо? Ні поцілуватися вволю...

— Що це за розмови, Іліодоро? — сказала Ольга, дивлячись послушниці просто в очі.— Коли хтось дізнається...

— Так це ж я тільки тобі кажу, Ольго. Ну, подумай, хіба не правда? Я ото щонеділі ходжу в ліс, гриби збираю, дивлюсь, як мирські дівчата гуляють. І співи там, і танці. їм буде чим згадати молодість. А що згадаємо ми? Отож хоч трошки хочеться й мені зазнати радості, хай

навіть краденої... Потім отой гріх відмолю... Слухай, Ольго, прийдуть з Василем ще його друзі: Петро, Сергій, Тарас... Після вечерні прийдуть. Вони через мур перелізуть, а я їх ждатиму. Ходім, Ольго. Чого тобі нудитися самій у келії? Є старші за нас черниці... Я ж знаю... грішать...— і послушниця хитрувато підморгнула оком,— ще й як грішать!.. Ти, Ольго, подумай, а я перед вечернею ще забіжу до Валентини.— І, не прощаючись, зникла за дверима келії.

"Не знає вона, не відає, що не хлопці слобідські мене цікавлять зараз. Він мою душу збаламутив. Про нього думаю. Його бачу у снах". Піймавши себе на гріховній думці, Ольга позирнула на ікони, перехрестилась. І знову зір її ширяє на вікно в той бік лісу, де над Ворсклою стоїть хатина.

А дзвони гудуть, дзвони кличуть до вечерні. Ольга виходить з келії. Вузенькі провулочки лягли між дерев'яними, переважно двоповерховими корпусами. Підметені доріжки посилано червоно-жовтим піском. На балконах і на підвіконнях красуються квіти, звисають де-не-де килимки, провітрюється одяг.

З усіх провулків до літньої церкви сходяться черниці. Йдуть молоді послушниці в гостроверхих плюшевих та оксамитових шапочках, ідуть, не поспішаючи, літні черниці, що давно вже прийняли постриг, змінили дівоче ім'я на черниче, одягли круглу шапочку, оздобивши її чорною димкою, або мантією, що спадає довгим шлейфом.

Старих мантійниць супроводжували часом молоді свічни-ці — дівчата, переважно сироти, що потрапили до монастиря, не маючи іншого притулку. На долю свічниць припадала вся хатня робота. Вони мили підлоги, пекли хліб, прали білизну, ходили в ліс по дрова та соснові шишки, доглядали мантійниць, чергували в церкві: світили свічки й лампади і гасили їх після церковної служби. Вони ж виготовляли штучні квіти, оздоблювали фольгою ікони — на продаж мирянам, ткали шерстяне сукно мухояр, що з нього шили одяг

черницям. Це були трудівниці-наймички, які не знали ні відпочинку, ні просвітку.

На паперті, у драній одежі, з торбами за плечима, смугляві од сонця, босі, сліпі й видющі, жебраки простягали руки і жалісливими голосами просили:

— Подайте, не минайте, ради Христа... Подайте копієчку нещасному сліпому каліці на пропитаніє!

Та рідко яка з черниць клала в жебрацьку руку копійку чи дві.

Ольга ввійшла в церкву, вибрала найдальший куток, тьмяно освітлений вогником синьої лампади. Якась стара черниця ман-тійниця сиділа на низенькому стільчику. Обличчя в неї зморщене. Верхньої губи не видно, підборіддя випнулось наперед. Білі й сухі руки в густих плетивах жил лежали спокійно на колінах.

Вона тільки на кілька секунд розплющила втомлені очі, байдуже, як сова, глянула на Ольгу й заплющила їх знову...

І коли б мантійниця не сиділа на стільчику, можна було подумати, що вона мертва.

З вівтаря долітав гугнявий голос попа, співав чернечий хор, а Ользі чомусь хотілося плакати. Чи, може, вплинули на неї слова Іліодори, сказані про молодість, і їх особливо гостро відчула Ольга саме зараз, коли побачила оцю стару черницю.

"Може, і я колись буду такою? — І в Ольги холодом береться серце.— Мантійницю вже, певне, ніщо не тривожить і ніщо їй не потрібне. Одшуміло життя, настала старість, і черниця, мабуть, щодня просить у бога для себе смерті".

Співає хор, розчулює Ольгу. Та не в слова молитви вслухається вона зараз, а інші думки тривожать її. Проходить молодість, а хто за нею пошкодує? Зів'яне її краса, а кому вона потрібна? І жаль стає Ользі саму себе. І мрії про нього, Максима, й почуття, що ними переповнене її серце, вмруть разом з нею. Вона — черниця. їй не судилося відчути радість материнства, їй не зустрічатися з тим, хто першим почуттям любові зворушив її душу. Ольга знає: думати про це гріх, але не думати вона не може. Образ Максима владно увійшов в її одноманітне черниче життя, але не скрасив, а навпаки, збунтував його, порушив спокій. І може, ще ніколи не відчувала вона цього так, як відчуває зараз в оцьому церковному кутку в сусідстві з старою черницею, що, притулившись до стіни, здається, спить. Тьмяний вогник лампади освітлює її обличчя, падає на білі безживні руки, від яких віє могильним холодом.

"Справді, такій уже нічого не потрібно,— думає Ольга, оглядаючи мантійницю.— Вона своє оджила... А я? Що з того, що я молода? Моя молодість одцвіте, як одцвітає на яблуні пустоцвіт..."

Снуються спогади, мов павутиння. Пригадується Ользі в цю хвилину материна сестра черниця Нектарія. Не раз гостювала в неї Ольга. Тітка Нектарія водила її до церкви, а після вечерні, перед сном, у тихій келії, освітленій лише вогником лампади, розповідала юній племінниці про священні книги, що їх любила вона читати, про небесний рай, і той рай поставав перед очима Ольги як чарівний сад, де співають пташки, плавають на голубих озерах білі лебеді, а по доріжках, посиланих піском, гуляють праведники та праведниці. Для них створено оту неземну красу і спокій, якого не знали вони на грішній землі. Для них визрівають у райському саду золоті яблука...

А іншим разом тітка Нектарія розпалювала дівочу фантазію надзвичайними легендами з життя монастиря.

Тітки Нектарії вже немає на світі. Вона померла від запалення легенів, а її легенди залишилися в пам'яті Ольги й досі.

Та нові думки тривожать зараз Ольжину душу, хвилюють серце.

"Хіба ж знала я а чи думала, що тут, у монастирі, може зі мною таке трапитись?.. Хіба ж знала я, що разом з молодістю прийде й кохання?.. Ой, про що я думаю в церкві,— схаменулась Ольга, і на її обличчі відбилося каяття.— Мати божа, прости мене, грішну... Не вільна я зараз у своїх думках. Дай мені сил... укріпи мій дух, врятуй від лукавого спокусника".

Ольга стає на коліна, підводить голову до ікони, освітленої лампадою, вдивляється в оздоблену блискучою фольгою ризу, а на віях тремтить, відсвічує непрошена сльоза...

— Мати божа,— шепоче Ольга,— дай мені сили не думати про нього... Заспокой мій розум... моє серце...

Та мов вихор знову вривається в душу Ольги образ Максима. Він заступає собою ікону, він гасить, як свічки, всі інші думки, і Ольга вже нічого не бачить перед собою, не чує ні слів молитовних, ні черничого хору...

— Господи, врятуй мене, грішницю, заступи від лукавого... Ольга кладе земний уклін, потім знову очі її звертаються

до байдужого лику святої, а в уяві постає місячна ніч, тиха ріка, водяні лілії і він, її рятівник... З тієї ночі не знає вона спокою.

Співає хор улюблену молитву "Світе тихий". Ольга відчуває, як хтось стоїть у неї за спиною. Обернувшись, вона бачить стару черницю. Маленьке, обрамлене оксамитовою шапочкою обличчя видається зараз ще старішим. Підборіддя ввалилося й тремтить. З глибоких орбіт, як дві тернини, виблискують холодні пронизливі очі.

— Дивлюсь я на тебе, послушнице. Дуже гаряче ти молишся богу.— Колючим поглядом немовби заворожує Ольгу.— Я багато років прожила в монастирі, багато знаю,— і, перехрестившись, запитує:— Гріхи замолюєш?

Ольга її не зрозуміла. Стара черниця посміхнулася. Чорним проваллям зазіяв ввалений рот.

— Може, сестро-послушнице, дитя нагуляла?

Наче блискавка пройняла все тіло Ольги. Забула навіть, де вона знаходилась. Щось буйне, образливе й нестримне прокинулося в ній, затуманивши на мить розум. Отак би з усього розмаху вдарити кулаком в оце зморщене обличчя, в оці насмішкуваті, холодні й колючі очі. Та Ольга нічого їй не відповіла. Тільки захотілося втекти від цієї згорбленої баби в чорній мантії, дихнути чистим повітрям.

— Що ж ти ігумені про це не скажеш? Може, помилує... Говори, чия будеш? Як тебе звати, послушнице?

В очах Ольги засвітилася така разюча ненависть, такий нестримний гнів, що черниця, помітивше це, сахнулась, відступила назад, злякано промовила:

— Сатана!..

Ольга вийшла з церкви.

— Подайте, ради Христа... Подайте копієчку на пропитаніє нещасному сліпому каліці...

До неї тягнулися руки жебраків, та зараз Ольга нікого з них не помічала, нікому не подала милостині. Якась нестримна сила гнала її від церкви за кам'яний мур монастиря, далі від душних келій.

У вухах ще й досі звучали образливі слова старої відьми. Та поволі обурення спадало.

Легкий надвечірній вітер налітав з поля, приємно охолоджуючи гарячі щоки.

Зупинилась Ольга на високому горбі, з якого розкривався перед нею величезний мальовничий простір. Внизу лежала слобода. Там, у вулиці, заквітчаній садами, загубилася хатина тітки Коваленчихи. Завтра вона провідає родичів, побачиться з Мар'яною...

Та Ольжин зір потім ширяє на горби, вкриті лісом, туди, де тече Ворскла, де самотньо стоїть лісникова хатина.

"Боже мій, що зі мною сталося? Вій заволодів і серцем моїм, і розумом моїм... Я ж зроду ще нікого не любила".

Ольга зупиняється на перехресті доріг. Одна з них веде в монастир, друга — до лісу. Немовби дві душі схрестилися зараз у ній і сперечаються між собою.

"Не треба йти... Не треба навіть думати про нього. Нічого, крім мук, ти не зазнаєш. Навіщо ж мучитись тобі? Для чого страждати?"

Але інша, мирська, владна й сильна душа керує зараз Ольгою, обіцяє радість зустрічі, окрилює надіями, веде вперед, і Ольга підкоряється цій владній, згубній, але привабливій силі і йде в глиб лісу.

"Я ж ненадовго. Я тільки гляну на хатину і одразу повернуся назад".

"Не одразу. Брешеш! — говорить ота друга, всевладна душа.— Ти хочеш перемогти в собі те, чого перемогти не можна. Ти молода, гарна. Хай він гляне на твою красу... Хай припаде до уст твоїх гарячим поцілунком. Ти зазнаєш щаст^я, якого ще ти не знала в житті. Твоє

серце, мов квітка, розкриється в любові, і ти відчуєш радість цього квітіння. Іди, не вагайся... Там воно, твоє щастя. Поспішай, бо скоро сонце зайде, почне сутеніти, і тобі страшно буде повертатися лісом самій".

Ольга поспішає. Але двоїться її душа, її бажання.

"Що я роблю, безумна? Куди йду? Для чого йду?"

Та вона не може зупинитися, не може повернути назад. Ось уже й узлісся. Перед очима в Ольги ліг широкий простір, залитий призахідним сонцем, що поволі вже почало багряніти. її увагу приковує косар у солом'яному брилі, в білій сорочці. Рівним рядом лишає він за собою скошену траву.

— Максим...— промовляє Ольга і чомусь сходить з дороги, стає за густим кущем ліщини. їй добре видно косаря. Ось він зупиняється на хвилину, мантачить косу, і знову під гострим лезом лягає в ряд соковита трава.

Сонце ховається за горою, а він усе косить і косить... Милується ним Ольга, але сама не наважується вийти з-за куща ліщини.

"Що, боїшся? — картає себе Ольга.— Боїшся підійти, промовити до нього слово. Чого ж ти йшла сюди? На що ти сподівалася?"

Невдоволена, повертається до монастиря. Надворі вже ніч, але Ольга довго не може заснути, згадуючи Максима.

"Що зі мною робиться? Господи!" — благально скрикує вона і поглядом звертається до ікон, де виблискує вогник лампади, пробує молитись, щоб не думати про нього, але, як і в церкві, дорогий образ заступає стару, з потрісканою фарбою ікону, а думки линуть за стіни келії. Знову перед очима владно постає Максим.

Ольга підходить до розчиненого вікна, дивиться на темний ліс, на зоряне шатро неба, в якому то тут, то там падають зірки, і туга, невблаганна, невідступна й болюча, огортає душу. Ольга не зводить очей з ікони, але за сльозами не бачить її, вимовляючи немов уві сні одне лише слово:

— Люблю... Люблю...

Ще впала зірка, і короткий фосфоричний слід її відбило скло ікони. Десь за кам'яним муром тричі вдарив перепел і затих...

5

— Здрастуй, Мар'яно! — привітався Максим, завертаючи коня до рубленої криниці.

Зашарілась дівчина, стоїть, наче калина, рум'яна, схвильована нежданою зустріччю.

— Куди ж це ти їздив спозаранку?

— Та був на хуторах у знайомих хлопців... Радились про жнива.

Мар'яна здивовано глянула на Максима.

— Про жнива? А що ж там радитись? Дозрівають хліба, прийде економ, вербуватиме косарів, в'язальниць, і люди підуть жнивувати за десятий сніп. Так завжди бувало.

— Бувало, це правда, але так уже, мабуть, не буде. Цього літа урветься з людської праці живитися. Урветься, кажу, і панам, і куркулям, і черницям.

Мар'яна догадалася, чого їздив на хутори Максим, і в очах її відбилася тривога.

— А коли хтось викриє тебе та заявить урядникові, як ти людей підбиваєш на такі діла...

Максим засміявся:

— Хто ж мене викриватиме? Я маю справу з такими друзями, що вміють мовчати, коли це потрібно. Хлопці надійні, не зрадять і не підведуть ні в чому. Провідав також Івана Бережного.

— Івана? Хіба вже він вдома?

— Вдома. Два тижні довелося хлопцеві одсидіти в холодній.

— Я ж була... Я просила Брагу... Ти знаєш... Так він і слухати не схотів. "Мою честь,— каже,— розбишака образив...

З мундира насміявся. Посидить він у мене в холодній..." І таки посидів Іван.

— Злий коваль на урядника... Дуже злий.

Максим хотів було взяти відро, але його руку відхилила Мар'яна.

— Не дам. Сама напуватиму...

Звично витягла з криниці студеної води, піднесла буланому.

А Максим очей з неї не зводить, милується, загадково посміхається.

— І чого ти на мене так дивишся? Ще хтось побачить.

— Є мудре прислів'я у нашого народу: "Траву дивися вдень, як обсохне, а дівку — в будень, коли вона боса!"

— То це ти й дивишся на мене босу?

— Дивлюсь.

І обоє засміялися.

Другого відра буланий не допив, і Мар'яна вилила решту води на копита.

А Максим дивиться на неї, лукаво запитує:

— Не помітила, Мар'яно, кішка ваша сьогодні зранку вмивалася чи ні?

— Умивалась,— відповіла дівчина, не надавши цьому запитанню ніякісінького значення.— Правду кажу, умивалась. А що?

— Чекай гостей надвечір,— сказав Максим і, спритно скочивши на коня, помчав вулицею. Протупотіли копита, зняли куряву, і вже не видно вершника за рясним гіллям груш, слив та яблунь, що звисають через паркан важким від урожаю гіллям. А Мар'яна стоїть, дивиться на осідаючий пил, і серце її, мов спіймана пташина, б'ється сильно й схвильовано.

"Ой, що ж він сказав? "Чекай гостей надвечір"... А яких гостей?"

Та про це не треба було їй говорити, бо вже підказало само серце.

Мар'яна принесла на коромислі воду, поставила в сінях, а сама до хати зайшла, зупинилася біля порога, дивиться на матір щасливими очима. Та мати в першу мить нічого не помітила.

— Мар'яно, гукни батька, хай снідати йде.

А Мар'яна стоїть біля порога, вагається: чи зараз відкритись матері, чи потім.

А мати вже приглядається до неї.

— Що це ти, дочко, така весела?

Мар'яна зривається з місця, обіймає матір, цілує в щоки, знову обіймає...

— Та що з тобою?

Не відповідаючи, вибігає з хати.

Під горою хатина. Крізь відчинені навстіж двері видно батька, як він струже соснову дошку. Мар'яна зупиняється, заступивши собою світло, і столяр підводить голову.

— Це ти, коза?

— Тату, ідіть снідати!

— Зараз піду. Ось тільки дошку обстружу.

— Я сама обстружу,— і Мар'яна підходить до столярного верстата.— Давайте мені рубанок.

Очі в неї так і сяють, безмежна радість світиться в них, і про цю свою радість Мар'яні хочеться розповісти батькові. Він уже й сам помічає її настрій, бо з-під густих брів пильніше дивляться на неї його очі.

— Я все бачив... І як коня напувала, і з ким розмовляла біля криниці. Ось візьму дрючок та як піду до Максима, щоб він дочки моєї не баламутив,— говорить жартівливо батько, обіймаючи Мар'яну.-— Ой, чує моє серце, скоро ластівці з гнізда вилітати...— промовляє він сумно.

— Ні, я, тату, нікуди... Якщо дозволите, то він житиме у нас...— проговорюється Мар'яна, вкрай розгубившись.

— Як ти сказала? Хто житиме у нас?.. Говори... Все говори тепер батькові.

— Скажу... Я ж не маленька... Мені вже вісімнадцять літ.

— Максим? — запитує батько, і по тону голосу не може розгадати Мар'яна, чи він схвалює, чи невдоволений її нареченим.

— Максим...

Батько нічого більше не питає, нічого більше не говорить, іде снідати, а Мар'яна, взявши рубанок, стає біля верстата. Летять на долівку пахучі стружки... А з голови не виходять батькові слова: "Скоро ластівці з гнізда вилітати". Це ж він сказав про неї, Мар'яну. Сказав із сумом. І той сум жалощами відбивається в її душі. Нізащо в світі вона не покине батьків. Все лишиться так, як було досі. А з Максимом батьки напевне житимуть дружно.

Чомусь саме зараз пригадуються Мар'яні дитячі літа і особливо неділі, коли батько, взявши за руку Мар'яну, ішов з нею на цілий день до лісу, а за ними стежила, милуючись, мати. Батько вибере, бувало,

найкрасивішу галявину, ляже під розлогим дубом чи липою, а Мар'яна збирає квіти, сплітає вінок. Сама смуглява, кароока, чорноброва...

"А йди, Мар'яно, сюди",— гукне батько, і Мар'яна, мов той метелик, мчить назустріч розставленим батьковим рукам, що ловлять її на льоту, підкидають так високо, що в Мар'яни серце береться холодком, і в очах то спалахне страх, то розцвіте на обличчі посмішка. А мати, спостерігаючи за чоловіком, кричить:

"Обережніше, Василю, не впусти!"

"Кого впустити? Циганочку мою впустити? Сонечко... Занченятко... Не впущу!" І кароока Мар'яна, мов м'ячик, летить знову вгору.

"Досить уже, досить..."

Батько бере Мар'яну за руку, підводить до куща.

"Ану, зайчику-стрибайчику, ану, де ти тут сховався? Принеси нашій Мар'яні пиріжок".

Заєць не вибігає, а пиріжка їй захотілося дуже. Тато, не випускаючи її руки, підходить до кошика, зазирає в нього.

"Еге, та поки ми з тобою гуляли, а заєць уже пиріжок ось куди поклав".

"От і не заєць,— кричить вдоволене батьковим жартом дівчатко.— То мама пекла пиріжки... Я бачила... бачила..." Але батько серйозним тоном переконує:

"Мама з чим пироги пекла? З січеною картоплею, так? А це ось з капустою".

Мар'яна ще завзятіше починає переконувати тата, що мама пекла пиріжки ще й з капустою, але тато не поступається.

"Ні, це не мама пекла... Це заєць приніс гостинців. Ану, сідай, покуштуй, чи смачні".

І здається Мар'яні, що й справді таких пирогів не їла вона зроду.

...Замріялась Мар'яна і не помітила, як зіпсувала дошку. Ще ніколи такого з нею не траплялось. Що ж вона тепер батькові скаже? А він уже стоїть на порозі, посміхається:

— Що це в тебе, Мар'яно, на долівці гора стружок?

— Та ось... зіпсувала.

— Я ж бачу... Столяр сьогодні з тебе нікудишній.

Батько бере дошку, оглядає її з усіх боків, несподівано каже:

— Ти, Мар'яно, коли побачиш його... передай, хай прийде. Поговорити з ним треба.

І хоч батько не назвав імені Максима, вона зрозуміла, що саме його запрошував він до себе на розмову. Але навіщо? Може, зараз, порадившись з матір'ю, вони вирішили із сватанням зачекати? І ця перша думка, що збрела їй на розум, відбилася тривогою в дівочому серці, загасивши недавню радість. Мар'яна хотіла спитати батька, для чого він запрошує Максима, про що збирається з ним розмовляти, і не посміла, тільки очима стежила за ним, не наважуючись сказати, що Максим прийде до неї ввечері, і не сам, а з сватами...

"Тоді як прийде, тоді й скажу",— вирішує Мар'яна і стоїть біля верстата, зніяковіла й насторожена.

— Може, ще якась буде мені робота... Я вам допоможу. Дивиться на неї батько, хитає головою:

— З твоєю допомогою... Ось, бач, дошку зіпсувала... Сьогодні з тебе поганий помічник. Іди, може, мати тобі щось загадає... Іди, коза-дереза!

І те, що він так назвав її, відігнало передчасну тривогу, що почала було затьмарювати душу, сіяла неспокій, породжувала непевність. Значить, тато в доброму настрої, і ніщо їй не загрожує. Вона вже хотіла вийти звідси, коли це батько сказав:

— Щось мати мені говорила...— і, хитрувато примруживши очі, глянув на Мар'яну, але не висловив своєї думки до кінця.

— А що ж мама?..

— Не знаю. Каже: "Гукни Мар'яну, треба в хаті прибрати... Може, які гості..."

Мар'яна, зрозумівши батьків натяк, почервоніла, вибігла з хатини, не причинивши за собою дверей.

...Несила було Мар'яні стримати радість, що сповнила дівоче серце, зворушила душу, засвітила іскристими вогниками карі очі.

Треба зустріти Максима, щоб у хаті було гарно та красиво, мов у віночку. І Мар'яна виходить на гору. А горою аж до лісу лежить панська земля, засіяна трудовими руками наймитів та строкових. Шумить на ній зараз жито достигаючим колоссям, в'ються над житами жайворонки. Сопілчаними переливами спадають з вишини їхні мрійливі пісні, і довго треба вдивлятися, доки в синяві неба помітиш рухливі крила пташини.

Та хіба ще почуєш, як у житах то тут, то там б'ють, перегукуючись між собою, ситі перепели.

Мар'яна слухає пташині співи, і їй теж хочеться співати про своє щастя і любов. Але вона не співає. Вона лише вимовляє слова, що самі собою ллються з її окриленої душі:

— Милий мій! Люблю! Люблю тебе, Максиме. Люблю!.. Думаю про тебе... рідний мій... Сонце моє!..

У полі нікого нема. Тільки під вітром шумить жито. Може, йому хоче повідати Мар'яна про свою хвилюючу радість і щастя.

— Зберуться сьогодні в мене подруги, будуть пісні співати... Пісні весільні... Хай знають всі... Хай чують всі... Я щаслива! Я люблю Максима... Люблю!..

Струнка, граціозна, легка, мов вітер, вона біжить стежкою, черкаючи білими рукавами колосся. Коли б глянула на неї в цю хвилину стороння людина, могла б подумати, що дівчина збожеволіла. Та не божевілля то — радість кипуча, нестримна шумує в молодому люблячому серці.

...Кінчились жита. Мар'яна сторожко ввійшла до панського лісу. І тут теж ніде ні душі, лише перекочується по верховіттях шум та лине чи з розлогого дуба, чи з сусідньої рясної від цвіту липи туркотіння горлиць, що їх Мар'яна слухає залюбки, намагаючись розшукати птахів серед густої крони. Та чи хтось сторонній, чи, може, й сама вона сполохала диких голубів, бо знялися вони з дуба, полетіли, і вже здалеку долинуло знову ніжне туркотіння.

У Мар'яни не було часу зараз слухати горлиць. їй треба поспішати. Вона підходить до молодого клена, ламає з нього кілька гілок. Зупиняється потім біля липи, ясена, береста. Вибирає найрясніші віти

крушини. Вломила ще кілька гілок з осичини, горобини — досить буде клечання, щоб ним заквітчати світлицю, причепурити її для нього й сватів.

Не тільки стіни, а добре буде й підлогу притрусити свіжою травою, щоб у хаті пахло, як на тройцю.

Смугляві руки спритно зривають на галявині траву, а між тією травою червоніє лісова герань, синіють дзвоники, біліють віночки ромашок, кров'ю горить смолка...

Не встигла Мар'яна оту траву зв'язати у снопик, як з кущів на поляну вийшов до неї лісник Єгор.

— Це ти, Мар'яно?

— Я,— відповіла дівчина, і в її руці так і лишився жмутик зірваної трави.

— Це ти й клечання наламала?

— Наламала...— і в голосі дівочому відчулися нотки замішання й навіть тривоги.— Я вам, дядьку Єгоре, поясню...

— Нема чого мені пояснювати. Забирай своє клечання та мерщій тікай звідси і нікому не кажи, що я тебе бачив, бо на об'їждчика натрапиш — доведеться штраф платити, а то ще й батога скуштуєш.

Лісник Єгор, не прощаючись, швидко зник.

"Батога скуштуєш". Ці слова якось особливо вразили Мар'яну, викликавши в ній образу. "Хай би вдарив... Хай би тільки посмів... Я не

знаю, що б йому зробила!" — і гордим блиском засвітилися в неї очі. Але вона розуміла, що довше їй тут залишатися не можна.

Мар'яна хапає клечання, траву, поспішає якнайшвидше вийти з лісу. І коли вже вона опинилась на стежці, що звивалася поміж високим житом, чомусь тільки тепер охопив її страх. Вона озиралась на ліс, бо звідти чулося кінське іржання і навіть тупіт копит.

"А що, коли об'їждчик наздожене мене отут, у житі, і справді відшмагає батогом? Не дамся! Вирву з його рук батіг і його тоді стьобатиму!" — вирішує Мар'яна, не прискорюючи ходи. Вже далеко позаду лишився ліс, уже кінчається лан панського жита, і Мар'яна виходить до глибокого яру, схили якого густо поросли чебрецем.

Мар'яна зриває духмяну траву...

Зламує ще у себе в городі калинову гілку й заносить все це до хати.

— Що це ти, Мар'яно, надумалась робити?

— Хату прикрашатиму.

— Та й навіщо? Тройця вже минула.

— Ой мамо! Я ж вам уже казала. Ввечері гості до нас прийдуть.

— Нічого ти не казала мені, дочко. А які ж то гості? — допитувалась мати, але Мар'яна й цього разу ухильно відповіла:

— Побачите... Увечері...

Мати перехрестилась сама, перехрестила Мар'яну.

— Що ж,—сказала вона,— ми добрим людям завжди раді. У полудень до родичів прийшла Ольга. Тітка Галина, глянувши на племінницю, стурбувалась.

— Що з тобою? Чого це ти так змарніла? Може, нездужаєш? Може, щось болить?

— Ні, тітко Галино, я здорова. Ніщо в мене не болить. А як ви себе почуваєте? Як дядько?

— А що ж дядько? Слава богу, столярує... Та ось він і сам. З хатини вийшов Василь Іванович і, побачивши послушницю, жартівливо сказав:

— Черниця-мироносиця в гості пожалувала... Ну, здрастуй! Проскуру для тітки принесла?

— Принесла.

— Ото на сухарі колись згодиться... На старість... Столяр сів під яблунею і не зводив з черниці очей.

— Дивлюсь оце я па тебе, Ольго. Коли вдома у батьків жила,— була ти дівка справна. Засушить тебе келія... Мабуть, покинь її до біса та повертайся знову додому.

— Як же я можу повернутися після всього, що сталося? Не повернусь... Всі тепер знають, що я... черниця. Та й ігуменя не відпустить. Ігуменя у нас дуже строга.

— Мати за тобою журиться та плаче,— сказала тітка Галина.— Звісно, одна ти в неї дочка.

— Ігуменя,— наполягав столяр,— нехай собі буде строга, а коли хочеш, я сам можу з нею поговорити.

— Ні, ні... Що ви, дядьку Василю? — перелякалась послушниця.— Мені добре в монастирі. Мене ніхто не кривдить... Тихо там...

— З якого це часу, Ольго, ти стала любити тишу? Не до душі мені твоє життя монастирське, і, скажу щиро, не батька, а матір твою мені шкода. Викохала, виняньчила, і таку дівку од серця одірвати... Хіба це легко? Пора б уже тобі, Ольго, одуматись...

— Старий, перестань! Навіщо її тривожиш? Може, й справді Ользі там краще,— стала на захист племінниці релігійна тітка Галина.— Хіба наша Нектарія жалілася комусь на своє монастирське життя? Працювала. З кольорових стружок навчилася штучні квіти робити, вишивання знала, вміла ткати мухояр. Хто знає, може, й дарма плаче за Ольгою мати. Може, й справді їм там краще, в монастирі...

— Мені добре, тітко Галино,— промовила з сумом Ольга і замовкла. В обрамленні черничої одежі обличчя її видавалося блідішим. Наче встала вона з ліжка після тяжкої хвороби. І руки в неї білі — аж світяться. І потьмянів живий вогонь в очах. Не переливаються, як то було раніше, веселі іскорки, не чути її дзвінкого сміху, наче постаріла Ольга на багато років.

— Житиму в монастирі. Я вже теж навчилася робити штучні квіти, в'язати хустки, оздоблювати фольгою ікони... Ткатиму мухояр. З мене вистачить. Ще й батькам допомагатиму...

— Не треба, мабуть, їм твоєї допомоги. У них і так вистачає всього,— сказав столяр.— Ти, Ольго, подумай. Ще пе пізно... Ти молода... Кажу ж тобі, хочеш, то я піду до ігумені, поговорю з нею...

— Не треба... Я вже думала... Я лишаюсь у монастирі.

Дядько Василь, ні слова більше не говорячи, підвівся й пішов до хатини, взяв там рубанок, заходився столярувати. А Ольга посиділа ще трохи під яблунею, погомоніла з тіткою Галиною та й зібралася вирушати.

— Піду я, мабуть.

— Так швидко? — здивувалась тітка.— Ходімо, я тебе добрим борщем почастую... з грибами...

— Дякую, я вже обідала.

— Ой Ольго, примічаю я, щось ти утаюєш від мене, щось у тебе не гаразд на душі.

— Та нічого ж не утаюю. Просто працювала багато, трохи втомилася. Замовлення мали на ікони, оздоблювали їх фольгою, сиділи ночами...— розповідала Ольга, йдучи слідом за тіткою Галиною до хати. Переступивши через хатній поріг, за черничою звичкою перехрестилась і вражено запитала:

— Що це ви, наче на тройцю, хату клечанням квітчаєте?

— Та це ж ось Мар'яна... Квітчає й не говорить, яких гостей увечері ждати.

Долівка була притрушена травою, а поміж нею рясніли лісові квіти й рожеві пучки духмяного чебрецю.

— Гарно хату прибрала,— похвалила Ольга двоюрідну сестру.— Яких же ти гостей ждеш? Може, сватів?

— Може, й сватів,— відповіла Мар'яна, не помітивши, як холодною заздрістю блиснули очі в черниці, та, швидко опанувавши собою, Ольга почала вихваляти прикраси:

— Добре... Я теж зелень люблю... І люблю, як у хаті пахне свіжою травою.

Мимоволі перед очима черниці постає образ Максима. Уявляє вона, як радісно було б їй теж отак квітчати стіни, знаючи, що його зір спиниться на цих прикрасах, що все це зроблено для нього, коханого, який незабаром стане її чоловіком.

Та не для неї тепер мирське життя. Вона — черниця! їй не зазнати материнського почуття. Ясний погляд дитини не зворушить і не схвилює її серця. Не усміхнуться до неї рожеві уста власної дитини. Не почує вона хвилюючого слова "мама", що його вперше вимовляє дитя па втіху і на радість матері.

Ольга розуміла: промине ще рік чи два, і почне в'янути її молода краса, як в'яне зірвана квітка.

Гостювала у родичів недовго, а коли вже зібралася йти, тітка Галина сказала:

— Ти б, дочко, натрусила трохи яблук Ользі.

— Натрушу! — одразу погодилась Мар'яна, залишивши прибирання. — Ходім, Ольго.

Двоюрідні сестри вийшли з хати у невеликий садок, де росло кілька вишень, слив, груш і дві старі яблуні, що особливо рясно вродили цього літа. Мар'яна, обійнявши сестру й зазираючи в її смутні очі, спитала:

— Що з тобою, Ольго? Ти дуже змарніла. Може, тобі важко там? Може, не хочеться жити в монастирі, то покинь його.

— І ти, як дядько Василь, починаєш їдене умовляти,— сказала роздратовано Ольга.— Ну, змарніла трохи, так я ж мало не втопилась.

— Ти? — здивовано вигукнула Мар'яна.— Ти, Ольго, мало не втопилась? Та як то можна? Ти ж плавець добрий... Я знаю...

— Трапляється і з плавцями. Ти батькам своїм не говори...

— Як же це сталось? — допитувалася Мар'яна.

— Увечері пішли ми купатися до тієї верби, де завжди з тобою купались. Закортіло мені дістати лілії. Попливла на той бік, зірвала кілька штук і заплуталась у баговинні... Заплуталась і почала тонути...

— Ой горенько! — скрикнула перелякано Мар'яна.— Хто ж тебе врятував? Чи, може, сама випливла звідти?..

— Не сама... Він врятував... Максим... той, що в лісниковій хатині живе...

Наче в жар кинуло Мар'яну від цих елів.

— Максим? — і Мар'яна обняла черницю, поцілувала в щоку.— Ой спасибі ж йому... Та я, коли його побачу, не знаю як і дякуватиму. Подумати тільки, то страх бере: втопитися... Це таке нещастя... таке було б горе... Я прийду до тебе, Ольго, в монастир, помолимось разом за твоє спасіння і... за нього.

— Я вже молилась,— промовила глухо Ольга й замовкла, невдоволена тим, що сестра теж, виявляється, знає забастовщика. А

Мар'яна, помітивши холодність Ольги, зрозуміла, що черниця не все розповідає їй, щось утаює, бо не дивиться прямо в очі, а уникає зустрічатися з нею поглядом. Такого раніше між ними не бувало.

— Ольго, мені все можна говорити. Я твоя двоюрідна сестра... Скажи, що в тебе на серці?

Ольга болісно всміхнулася.

— Що у мене може бути на серці? Я — черниця. І серце, і душа моя чисті. Мирська суєта не тривожить мене... Я спокійна. Щодня відвідую ранню і вечерню... За всіх вас молюся,

Не сказала правди послушниця. Не відкрила Мар'яні потайних дум своїх і помислів, не повідала, скільки безсонних ночей провела вона у келії, вимовляючи на самоті дороге для неї ім'я. Та про це ніхто не знає і не дізнається ніколи в світі!

— А яблуня вродила рясно,— сказала Ольга, щоб припинити неприємну для неї розмову.

Мар'яна зрозуміла це невисловлене бажання сестри, спритно видерлась на стару яблуню, трусонула її, і на землю загупали червонобокі соковиті яблука.

— Досить, Мар'яно, досить...

Позбирали всі до одного. Нав'язала Мар'яна вузол, віддала Ользі, та й стоять обидві мовчки, немов чужі люди, не знають, про що розмовляти. Першою порушила мовчанку Ольга.

— Красивою ти стала, Мар'яно.

— А що тобі до моєї краси? Примічаю я, нещира ти сьогодні зі мною, Ольго.

— Дивні слова говориш. Подумай сама: ну яка ж може бути у мене, черниці, таємниця від тебе? — і вона знову болісно всміхнулась.— Ти краще мені про себе скажи... Для кого хату так квітчаєш? Невже справді ждеш сватів?

— Жду...

— Від кого? — спитала Ольга.

— Від Максима...

Черниця одразу зблідла на виду, і це помітила Мар'яна. Помітила і ще більше здивувалась.

— Ти що, Ольго?.. Що з тобою?

До садка через хвірточку ввійшла тітка Галина, ввійшла вчасно, бо її появі помітно зраділа Ольга.

— Чуєте, тітко Галино, чуєте, кого вона жде?.. Вашу Мар'яну прийде сьогодні сватати Максим Діброва...

— І нащо ти, Ольго... Я б же сама сказала...

— Ви його знаєте, тітко Галино? Це забастовщик!

— Дарма що забастовщик. Він людина хороша, майстер на всі руки. В добрий час. Так ти ж, Ольго, в ігумені відпросися. Може, дозволить на сестриному весіллі погуляти.

— Погуляю...

Ольга обняла Мар'яну й чомусь поцілувала її в лоб.

— Вітаю тебе, сестро. Вітаю від щирого серця... Бажаю тобі щастя.

— Дівка наша, як гриб, виросла, не помітили й коли,— засміялася мати, милуючись дочкою.

— Я тобі вінчальних квітів нароблю,— фату ними прикрасиш.

— Дякую, сестро.

— Уявляю тебе у вінчальному вбранні. Плаття на тобі біле, фата біла... Сама ти молода, гарна...

— Розхвалюєш.,. Яка ж там гарна? Звичайна собі дівчина.

Ти, Ольго, не поспішай... Ти залишайся тут, переночуєш, а завтра вже підеш...

— Е, ні, ні,— злякалась чомусь Ольга такого запрошення.— На мене робота жде... Мушу йти... Прощайте, тітко Галино! А тобі, Мар'яно, бажаю щастя, щоб воно, як сонце, сяяло...

Пішла з двору Ольга, Мар'яна стояла біля хвіртки, дивилася їй услід, доки чорна постать не зникла зовсім за поворотом вулиці.

"Що таїть вона в своїй душі?" — думала Мар'яна, відчуваючи, що сестрині слова і поцілунок — нещирі. Мар'яна не могла розгадати, що сталося з Ольгою. Може, колись вона сама розкаже... Колись... А зараз Мар'яні наче кропиви жалючої приклали до серця, і вона жалить його немилосердно, жалить до сліз...

"Не зичить вона мені справжнього щастя... Не зичить... Я відчуваю... Я бачу по її очах. Але чому? Чому?.."

6

Знесилена, ввійшла до своєї келії Ольга, кинула вузлик з яблуками на лавку, сіла край столу, втупила очі на ікони, що їхнє скло відбивало в собі тьмяний вогник лампади, і голосом, сповненим відчаю, промовила:

— Ну, ось і кінець моїй любові... Не мені судилося... Мар'яна його серцем заволоділа...

І мимоволі пригадався той день, коли дівчата, прибираючи її, Ольгу, до вінця, співали весільних пісень, а вона не могла стримати сліз.

Та і як їй, молодій, не плакати, коли рідний батько не пожалів, твердо вирішивши віддати заміж за старого пана, що своє розпусне життя провів у великих містах і вже тільки на старість вирішив повернутися до запустілого родинного маєтку.

Зустрівшись на ярмарку з Трохимом Паливодою, пан там же й познайомився з Ольгою. У старечих жилах забушувала холодіюча кров. Він почав відвідувати хутір, привозив кожного разу Ользі щедрі подарунки. Він цілував їй руки, і щоразу від дотику його посинілих губ, від хтивого старечого погляду Ольга почувала себе так, наче її голою виводили між люди.

Але не думала вона тоді й не гадала, що може таке статися. Рідний батько, сподіваючись прибрати до своїх рук панську земельку, примусив Ольгу вийти заміж за старого.

Ні сльози, ні благання — ніщо не вплинуло на Трохима Паливоду.

— Ти ще молода, дурна. Ти сама не розумієш, де твоє щастя. Ну поживеш із старим рік чи два. Він, як собака, здохне, і тоді земля, маєток, ліс — все буде твоїм, і всяке добро в домі — все тобі дістанеться.

— Не хочу йти заміж за старого... Згляньтеся!., благала Ольга, та не глянувся на її благання батько, звелів до весілля готуватись.

Сльозами вмивалася Ольга, а сумні пісні, що їх співали дівчата, вбираючи до вінця молоду, краяли їй серце.

Дивилася мати на дочку, дивилася, плакала теж, але безсила була й вона вплинути на чоловіка, охопленого непереможною жадобою до землі й багатства.

У світлиці стояло ліжко з красивою різьбою, яке майстрував Ольжин дядько Василь Коваленко. І стояла шафа з дуба й берези,— теж його роботи. Правда, ще не всі гроші виплати з Трохим Паливода майстрові, та дарма, родич може й зачекати.

Сам хазяїн стежив за всім і сам порядкував усюди. Яких кабанів колоти і яких гостей запрошувати на весілля, які страви тим гостям готувати, бо що не кажи, а він, Трохим Паливода, хоч і мужик з діда-прадіда, та ось тепер з панським родом має поріднитися. Може, й сам колись стане паном.

Завітавши до світлиці, він невдоволено нахмурив брови.

— Ти що це, Ольго, слізьми вмиваєшся? Батога закортіло, хочеш, щоб я тебе ума-розуму навчив перед вінцем? Піди вмийся і щоб веселою до церкви їхала. А то люди можуть подумати, що я тебе силоміць випихаю заміж.

— А то хіба не силоміць? — І очі в Ольги блиснули гіркою образою на батька.

— Ти смієш перечити батькові? — І кущисті брови суворо нахмурились.— Робитимеш усе, що я тобі звелю. А ви, дівчата, не розжалюйте її! — гримнув на подружок та й вийшов порядкувати іншими ділами.

Щось дивне сталося з Ольгою після тієї розмови з батьком. Жодна сльозина не скотилася більше з її очей. Що задумала вона в ту хвилину — того піхто не знав.

Так і до вінця поїхала Ольга. Та коли ввійшла вона в церкву, де вже товпилось чимало слобідського люду, коли засвітилися вогні свічок, а поруч неї, молодої й красивої, став пан з одвислими від старості щоками, з сизими губами, з тремтячою облисілою головою, Ольга почула, як поміж людьми прокотився шепіт невдоволення й жалю.

— Дочку свою топить живцем. Ви подивіться, вона ж, як квітка, гарна, а йому вже пора у могилу лягати...

Почувши ці слова, Ольга зблідла ще дужче. Падав із свічки на підлогу ярий віск. Правив вінчальну службу сивий піп, і коли мав уже одягти на руку Ользі обручку, вона, нестямно скрикнувши, впустила свічку, зірвалася з місця й побігла...

Скам'янів батько, здивувався піп, розгубився наречений.

А Ольга, вискочивши з церкви, метнулася до коней, запряжених у нову бричку. Спритно скочивши па козли, схопила в одну руку віжки, у другу — батіг. Помчали коні, мов навіже-ні, гримлячи бубонцями. Розліталися з дороги кури. Зупинялися здивовані слободяни, пізнавши Ольгу, а вона, нікого не помічаючи, дика, майже божевільна, охоплена страхом, що Її можуть наздогнати й повернути до церкви, нещадно стьобала коней батогом, і вони, очманілі, летіли швидше вітру, швидше бурі.

Тільки тоді трохи отямилась Ольга, коли гарячі коні примчали до монастирської брами. Вона кинула віжки, а сама, бліда, схвильована, побігла провулочком, дивуючи і виглядом, і вбранням своїм зустрічних черниць, які, зупинившись, дивилися їй услід, розпитуючи одна в одної, що б то значило, і хто вона, ота дівчина у вбранні нареченої? І чому з'явилася тут, у жіночому монастирі?

А нестямна Ольга бігла далі. Ось уже знайомий корпус, знайомі двері. Не стукаючи, розчинила їх навстіж, увірвалася до тітки Нектарії. Нестримне ридання порушило тишу і спокій келії.

Сюди ж трохи згодом влетів оскаженілий від люті батько. Ні слова не говорячи, гнівний, невблаганний, розчепіривши пальці, метнувся було до Ольги, щоб схопити її за коси, та на захист племінниці стала черниця Нектарія.

— Спинись! У тебе вселився диявол... Він скаламутив твій розум, і бог карає тебе... Слухай, що казатиму. З Ольгою ми вже домовились. Вона лишиться в монастирі. Вона віддає себе на служіння богові й святій обителі. Як повчає праведник Фео-дор у своєму писанні: "Со всею убо силою понудим себе на делание заповедей господних, да узами неразрешимыми похотей лукавых и сластей душегубительных..."

Виряченими, нетямущими очима Трохим Паливода дивився у воскове обличчя черниці, спантеличений її словами. Потім, опам'ятавшись, запитав:

— Що ти сказала мені? Не зрозумів... Ольга моя... в монастир?.. Сама пішла сюди в кубло черниче і племінницю за собою тягнеш? Так ти ж була бідна вдова, вона ж хазяйська дочка, а ти її на служіння богові... Такому не бувати!..— І він, гнівно блиснувши очима, закричав: — Прокляну!.. Навіки прокляну!..

— Вгамуйся, Трохиме! Думай про царство небесне, про Всевишнього... В ньому повеління господнє. Не забувай, що всі ми на грішній землі тільки в гостях і мусимо, "побеждая страсти, утверждатися в вере и терпении, яко же праведный старец..."

— Прокляну!.. Чуєш? — гримнув Трохим Паливода на до чку, не слухаючи більше черниці.— Знеславити батька, зганьбити його честь... Як ти посміла втекти з-під вінця? Ходім!.. Ходім зараз же, а то я силоміць тебе примушу... За коси притягну до церкви...

— Що ти верзеш, Трохиме? Як повертається у тебе язик отаке говорити?

— Не заважай мені, Параско,— назвав він її мирським ім'ям.— Твоє діло божеське, а моє земне. Не в царстві божому — на землі дай мені пожити.

— Грішні твої слова... Грішна твоя душа.

— Ну, кажи: підеш? Чи тебе за коси доведеться...

Ольга раптом випросталась перед батьком, бліда, рішуча, оскаженіла... Такою ще ніколи вій її не бачив.

— Слухайте, тату, що я вам скажу.— Голос її тремтів, але в тому голосі відчувалася непохитна твердість.— Проклинайте, бийте, за коси... Та знайте — за старого пана не піду заміж... Я краще вб'ю себе або в річку кинуся... Чуєте?

Глянувши в її палаючі гнівом очі, він зрозумів, що коли Ольга зважилася втекти з-під вінця, то зважиться й на самогубство. Кілька секунд Трохим Паливода дивився па дочку майже безумним поглядом, потім несподівано заревів, мов зранений звір, і Ольга не могла добрати,

чи то був крик скаженої, невдо-воленої люті, чи надсадне батькове ридання.

Він вибіг з келії. Вона ж з того дня лишилася в монастирі.

І зараз, пригадуючи своє нещасливе вінчання, Ольга з тугою в голосі вимовляє:

— Коли б не пан старий, а він, Максим... Та не мені — Мар'яні те щастя судилося.

Очі, пройняті тугою, не відриваються від образів.

— Я ж просила тебе, господи... Я ж молилася... Ночі безсонні... мрії... сподівання...

Ольга рвучко підводиться на ноги, ходить по келії мов неприкаяна, ламає руки, потім падає на ліжко і в лютій злобі глухо ридає...

Ніхто не бачить тих сліз. Ніхто не чує її ридання. В уяві Ольги постає Мар'яна у вінчальному платті й білій фаті. Щастям і любов'ю іскряться її очі, а поруч неї стоїть Максим, ніжно обіймає, цілує свою наречену...

Ольга, як безумна, схоплюється з ліжка, падає на коліна перед іконою, і губи її вимовляють нестямні слова:

— Не віддам!.. Не віддам їй Максима... Чуєш, господи? Я руку свою підійму на неї! Я отрутним зіллям її напою...

Ольга сама жахається цих страшних слів.

— Що я говорю? Що говорю?.. Тьмариться мій розум... А може, я божеволію?

Та це не божевілля, це скажена заздрість і ревнощі так ятрять серце черниці, і вона не знаходить собі спокою.

— Що мені робити? Що?.. Навчи, напоум мене, господи!

Блискавкою з'являється несподівана думка, і Ольга виходить з келії. Підсвідома сила тягне її до лісу, і вона йде й блукає там у марній надії зустрітися з ним. Але для чого та зустріч тепер, коли він засилає сватів до Мар'яни, коли він любить не її, Ольгу, а Мар'яну? Навіщо ж зустрічатись? Навіщо ятрити ще дужче серце неминучими стражданнями й болем?

І все ж непереборна сила примушує Ольгу шукати цієї зустрічі.

Зовсім несподівано з кущів ліщини на лісову дорогу вийшов Максим.

Ольга, скрикнувши, поточилась до придорожнього клена й закам'яніла там, вкрай розгубившись.

— Чого це ви так злякалися? — спитав він її, не впізнаючи одразу врятованої ним черниці.

— Не знаю... Я не знаю...

— Десь я вас бачив,— сказав Максим, придивляючись до черниці.

Немов блискавиці пронизали серце Ользі, і вона, як зачарована, стояла перед ним, не в силі відірвати від нього своїх очей.

— Ви... мій рятівник,— тихо промовила Ольга. Пригадалася річка, і місячна ніч і черниця, що в ній була

схожість з Мар'яною. Дивна схожість!..

—— Я ще нічим не віддячила вам за моє врятування.

— Отаке! — засміявся Максим.— Хіба ж за це віддячують? На моєму місці всякий би так зробив. Я прийшов купатися, дивлюсь — людина потопає... То як же я міг не допомогти? Плавати я вмію... Нема за що дякувати.— І, глянувши їй в очі, спитав: — Скажіть, у вас є сестра?

— Є... Мар'яна... Двоюрідна сестра.

— То це ви, може, будете Ольга? — і Максим, простягнувши їй руку, відчув, як здригнулася в його долоні гаряча Ольжи-на рука.— Мені розповідала про вас Мар'яна. Давно хотів зустрітись... А от бач, як воно трапилось... То будьмо знайомі... Максим.

— Скажіть, це правда, що ви сватаєте її, Мар'яну? — несподівано запитала черниця.

— А хіба вона вам говорила про це?

— Я була сьогодні у її батьків...— і замовкла. Потім, гарячково схопивши його руку, зашепотіла: — Я мріяла про день зустрічі з вами... Я... Я прошу вас, зачекайте... Не сватайте... Я розумію, вам дивно це слухати, але я вирішила... Я скажу все... відкрию вам правду,— говорила Ольга, задихаючись від хвилювання.— Коли ви врятували мене, відтоді я ночами не сплю... В думках моїх, у моєму серці... Ой, що я говорю? Не треба... Не час...

— Ви чимсь стривожені...

— Я, мов той Каїн, блукаю по лісу, шукаю зустрічі... з вами... Я думаю про вас... Я... я...

Нестямна в своєму поривному признанні, Ольга кинулась Максимові на шию, припала до нього жадібним поцілунком...

— Я божеволію... Я сама не знаю, що робиться зі мною... Максиме, я люблю вас... Не смійтеся з мене... Пожалійте... Я покину "пустинь", скину з себе черничий одяг... Поїдемо на хутір до мого батька. В ноги йому вклонюся, благатиму... Він зглянеться. Він мусить зглянутись. Я скажу йому: "Тату, ось він, мій наречений". А там у нас сад, пасіка, земля... Тільки скажіть, чи згодні? Не дивіться па мене такими очима. Я жити не можу без вас... Ой, не те я говорю, зовсім не те...

І вона несподівано заридала.

Розгублений Максим не знав, що з нею робити.

— Заспокойтесь... Ви зараз схвильовані... Але зрозумійте, я Мар'яну...

— Не говоріть... Не говоріть більше нічого...— отямилась раптом Ольга і, мов привид, у своєму черничому одягу зникла за високою ліщиною.

— Оце так черниця! — посміхнувся Максим та й пішов стежкою до хатини. Сонце повертало на полудень.

7

Занепокоївся пан. Стиглі хліба стоять на полі, а люди наче показилися. Ніхто не хоче жати за чотирнадцятий сніп. Споконвіку жали, а цього літа не хочуть. Довелось панові вдатися по допомогу до урядника.

Разом з панським економом на переговори з косарями та в'язальницями вирушив і Калістрат Брага.

— Ну, а за десятий сніп підете жати? — питав у дівчат та жінок спітнілий економ.— За десятий сніп...

— Не підемо... Не підемо! — почулись у відповідь дружні голоси.— Так і передай панові. За п'ятий сніп свою згоду даємо. Чотири — панові, п'ятий — нам.

— Чи ви блекоти об'їлися? Чи хто підмінив вас? Побійтеся бога. Зерно сиплеться. Добра плата вам покладена з панської ласки. За десятий сніп...

— Панська ласка, що вовча дружба,— озвався з натовпу сивий дідок.

— Ото правду кажете про панську ласку.

— Авжеж, правду.

— І хто тільки бідну людину не скубе!

— Молотять нас, як той сніп. Пан з одного боку, куркул: з другого.

— А про монастир забули? На монастирські хліба теж косарі потрібні, а плата нам, як тому сіркові... Хоч вовком вий,— ніхто не зглянеться, ніхто не пожаліє.

— То давайте самі себе жаліти. Чи в поміщика робити, чи в куркулів, чи на монастирських землях,— нам однаково. Стояти будемо на одному — за п'ятий сніп!

Економ нічого не зміг вдіяти умовлянням, і тоді до людей звернувся Калістрат Брага:

— А котрий з вас тут бунтує народ? Виходь наперед! Хто це нові порядки заводить? Я його, сучого сина, в холодну посаджу!

Наперед ніхто не вийшов. Тільки зустрівся Брага поглядом з очима Івана Бережного, в яких світилися презирство, образа й неприхована лють.

— А вийди, парубче, сюди.

— Нема чого мені виходити,— озвався Іван, ставши в коло товаришів.

— Це ти сам бунтуєш людей чи, може, хтось тебе навчає? Вийди, скажи про це. Хай всі тебе чують,— і, перевівши погляд на інших селян, продовжував: — Що, вам повилазило? Не бачите, що хліб на полі осипається, а ви тут балачки розводите. Щоб зараз же мені брали коси, серпи і — на поле!

— То ви б, пане уряднику, самі найнялися до поміщика косарем,— порадила з дівочого гурту Наталка, і урядник аж крутнувся на коні, приглядаючись, хто посмів йому таке сказати.

— Десятий сніп, як золото, обіцяє вам пан. Чого ще треба?— втираючи рясний піт, умовляв людей економ.— Дивіться, а то плюну на вас та поїду в сусіднє село. Там людей найматиму.

— А ми їх на поле не пустимо! — сказав Іван.— Нікого не пустимо, доки не скориться пан.

— Ви чули? Чули, Каліструте Аидріяновичу, що той парубок сказав? — аж очі вирячив від здивування економ.

Засюрчав у свисток Брага. Розійшлися люди по своїх дворах. Залишились на вулиці тільки економ з урядником.

— Мабуть, треба отого парубка, Івана Бережного, взяти до холодної, там допитаєтеся в нього, хто бунтує народ.

— Хто бунтує? Він! Я знаю... Це він сам, сучий син, розбишака... Він уже сидів у мене в холодній два тижні, та, бачу,— мала для нього кара.

— Поїдем, Аидріяновичу. З цими людьми домовлятися мені важко.

На вулиці знову почали збиратися люди. Знайшлися серед них і такі, що ладні вже були за десятий сніп жати, але більшість не здавалася.

— Коли з чотирнадцятого на десятий зійшло, то хай іще перебуде день — з десятого на п'ятий зійде. Куди йому податися? На стороні вербувати людей уже пізно. Поки привезуть косарів та в'язальниць, то нічого буде й жати — осиплеться зерно. Нам таки треба дружно всім на своєму стояти. Он строкові торік домоглися ж свого. Пан примушував їх і в неділю працювати, а знайшовся добрий чоловік, підказав їм, як треба діяти і що говорити...

— Це ти про Максима Діброву? — почувся з натовпу чийсь голос.

— Хоч Ои й про нього. Чому не згадати добрим словом такого чоловіка, коли він розумні поради бідним людям дає. Стали наймити всі на своєму: "Ие будемо у неділю працювати... Не будемо, й край!" І ніхто з них у поле не вийшов. Лютився пан, погрожував не гірше урядника, а таки змушений був погодитись на вимогу строкових. Отож я думаю, якщо строкові пана укоськали, то, може, й ми свого доб'ємося, тільки давайте дружно стояти на одному — жнивувати лише за п'ятий сніп!

— А я б і за восьмий жала. П'ятого пан все одно не дасть, а за восьмий можна жати.

— Не обдурить же він народ. Усе робитиме по правді.

— Ех, чоловіче,— озвався сивий дідок.— Мужича правда колюча, а панська на всі боки гнуча.

— То як, молодиці, вийдемо в поле?

— Почекаємо до завтра. Якщо за п'ятий не вдасться, тоді вже підемо жати за восьмий сніп.

На цьому й порішили люди, розходячись по домівках. А Іван зібрав косарів та й каже:

— Треба до Максима навідатись. Як він порадить, так і будемо робити.

Іван Бережний разом з Миколою Снігуром та Павлом Ре-шетняком, з яким він уже не тільки помирився завдяки Максимові, але й міцно подружив, рушили до лісової хатини.

Максим затесував сокирою дубові кілки, забиваючи їх обухом у землю.

— Бог на поміч! — сказав замість привітання Павло Решетняк.

— Дякую,— відповів, посміхаючись, Максим Діброва і загнав сокиру у дровітню.— Старий тин розвалюється зовсім, то я оце новий ставлю.

— А ми до тебе, Максиме. Хочемо порадитись, як нам діяти.

— Що ж, порадимось,— і Максим запросив до хати.

В хаті на долівці було розтрушено свіжу траву. Пахло любистком і холодною м'ятою, що їх сам зривав Максим понад річкою. За вікнами росли високі й пишні від цвіту рожі. Тінь від них мережила дешеву, але чисту скатертину, якою був покритий стіл.

— Що нового у слободі? — спитав Максим, сідаючи на лавці край столу й запрошуючи сідати гостей.— Мабуть, наполягає панський економ?

— Та наполягає,— відповів Іван Бережний.— Ще й здорово наполягає, щоб жнивували за десятий сніп.

— Ну, ми стоїмо на своєму... щоб за п'ятий... Як ти нам радив,— сказав Павло Решетняк.

— І правильно. Ще день мине, і пан мусить погодитись, бо хліб уже починає осипатись.

— А я так думаю,— озвався Микола Снігур.— Я думаю, що треба було б нам піти до пана та гарненько його попросити. Все-таки людська душа в нього... Мусить зглянутись, бо деякі вдови і родини неімущі терплять великі злидні... То хай люди зароблять на жнивах, аби було що дітям їсти. Попросити треба пана, добре попросити...

Максим засміявся.

— Пани добрі тоді, як сплять. Уже просили робітники царя у дев'ятсот п'ятому році. Теж отакої думки були, що треба зібратися та написати про своє горе, про свої нужди. Цар, мовляв, зглянеться, видасть такі закони, щоб трудящій людині полегшити життя.

І ось дев'ятого січня робітники вирушили до Зимового палацу, щоб передати своє послання цареві. Йшли вони цілими сім'ями, з дружинами, дітьми. Несли царські портрети, несли корогви, співали молитви.

— А хто ж оте все придумав, щоб до царя звертатися?

— Хто придумав? Піп Гапон... Провокатор... Він діяв заодно з царською охранкою.

— Піп? — щиро здивувався Микола Снігур.— Та піп — божий служитель у церкві.

Максим посміхнувся.

— Божий служитель. Оці "божі служителі" вже не одну людину з світу звели. Хрестом і молитвою вони благословляють ката, коли той надіває петлю на шию революціонерові. З молитвами та благословенням відправляють вони партії політичних в'язнів до Сибіру, в далекі заслання. Попівські руки криваві, а сумління чорне. Так отож про Гапона. Діяв він, кажу, заодно з царською охранкою. А зібралося в той день робочого люду понад сто сорок тисяч.

— Сто сорок тисяч!—вигукнув Микола Снігур.— Отакенна сила народу! Цікаво мені, що ж писали робітники у своєму посланні?

— Що писали? Заждіть трохи.— І Максим вийшов до хатинки, а через хвилину повернувся, тримаючи в руках невеличку книжечку. Він не одразу почав її читати. Спершу закрив на гачок двері, завісив вікно фіранкою, а тоді вже сів біля стола.

— Так ось слухайте, що писали робітники цареві,— і Максим, розгорнувши відповідну сторінку, почав читати:

"Мы, рабочие, жители Петербурга, пришли к Тебе. Мы — несчастные, поруганные рабы, мы задавлены деспотизмом и произволом. Когда переполнилась чаша терпения, мы прекратили работу и просили наших хозяев дать нам лишь только то, без чего жизнь является мучением. Но все это было отвергнуто, все показалось фабрикантам незаконным. Мы здесь, многие тысячи, как и весь русский народ, не имеем никаких человеческих прав. Благодаря Твоим чиновникам мы стали рабами..."

Стежкою повз лісникову хату помчали молоді черниці, поспішаючи до річки купатися, і Максим, глянувши на них, сказав:

— Не будемо всього читати. Прочитаєте потім самі. Хіба що послухайте тільки, якими словами закінчувалась петиція:

"Государь! Не откажи в помощи Твоєму народу! Разрушь стену между Тобой и Твоим народом! Повели и поклянись, чтобы исполнились наши просьбы, и Ты сделаешь Россию счастливой; если нет, тогда мы готовы умереть тут же. У нас только два пути: свобода и счастье или могила".

— І як же цар... зглянувся, допоміг?..

— Цар?.. Чи зглянувся цар? — перепитав Максим, обвівши очима кожного.— Цар дав наказ своїм військам стріляти в беззбройних робітників.

— Стріляти?! — вигукнув здивований Микола Снігур.— Та як же можна... Адже там діти, жінки, старики...

— А цареві що до того? У крові потопив він прохання народу... В той день було вбито понад тисячу робітників і понад дві тисячі поранено. Он як зустрів цар-батюшка трудовий народ. А хіба тільки тоді, в ту криваву неділю? Хіба ми забули, що трапилося в дванадцятому році на Ленських золотих при-їсках?

— Ти, Максиме, розкажи.

— Що ж розказувати? Умови роботи на золотих приїсках важкі. Плата мала, годували шахтарів гнилими продуктами. Знущалася з них адміністрація, допікала штрафами. Шахтарі застрайкували, пішли на переговори з адміністрацією, а їх, беззбройних, зустріли свинцем... По всій країні потім прокотилася хвиля страйків і демонстрацій... Ми пам'ятаємо і п'ятий, і дванадцятий рік... А ти, друже, радиш пана поміщика вмовляти. Не вмовляти його треба, а вимагати, примушувати, бо це одно кодло: що цар, що поміщики. Не треба йти... Пан мусить

погодитись на нашу вимогу, тільки ми повинні твердо стояти на своєму — за п'ятий сніп!

— Я пам'ятаю,— озвався Іван Бережний,— пам'ятаю добре п'ятий рік у слободі. Пан тоді втік до міста, а з його маєтку селяни забрали хліб, худобу, ну, не підпалили... А в інших селах то й червоного півня пускали. Як ніч настане, глянеш у небо: там горить і там горить.

— Мабуть, забули пани поміщики ті дні, бо знову від них бідним людям життя нема,— сказав Павло Решетняк, позираючи на Максима...— Я теж пам'ятаю добре, як у п'ятому році до села вступили козаки й поліція. Багатьох людей тоді мордували, багатьох до в'язниці забрали. А мого батька урядник Брага сам бив... Нещадно бив, а тоді кинув його під йоги стражникам. "Топчіть!.." І вони чоботищами... в груди, в живіт, в обличчя... Два тижні всього й пожив... Хіба я їм це прощу? Ніколи в світі не прощу! — вимовив парубок, суворо звівши брови.— Може, колись і я діждусь... такого ж п'ятого року...

— Діждемось!—сказав упевнено Максим.— До того йдеться. Страйки по країні ростуть. Підіймається нова хвиля гніву народного. Знову палають поміщицькі маєтки й хутори...

— Та як же їм не палати, коли глитаї на хуторах, немов поміщики, кривдять бідну людину; кривдять так, що вона просвітку не бачить. Та взяти хоча б того ж Трохима Паливоду... Чим не поміщик? Уп'явся, наче кліщ, усе підминає під себе. У скількох людей землю скупив за безцінь... А сам теж колись у поміщика робив...

— Хто? Паливода?

— Паливода. А з чого почалося? — продовжував Іван Бережний.— Дістав він якось на ярмарку лоша, виростив, викохав з нього доброго коня, подався до Харкова візникувати. Три роки не чути його було. А потім прибуває Трохим з міста, купує в пана кілька десятин землі,

ставить хату, заводить господарство. А де грошей стільки взяв? Може, десь п'яного панка пограбував... Може, й придушив... Хто знає... Хто докаже... Ну, в народі така думка, що нечистими ділами придбав Трохим Паливода собі капітал. Якийсь гріх на душі своїй носить. Подумати тільки, за кілька років так розбагатіти. Живе зараз на хуторі, як поміщик. І земля в нього, і худоби повен двір, і строкові наймити в нього роблять, та ще й на стороні в час жнив людей наймає. І все йому мало. Де тільки зможе, землю собі прирізує. Та що там говорити, коли він рідної дочки не пожалів, хотів за старого пана заміж видати, щоб і панську землю собі хапонути... Ну, правда, зірвалася справа. Втекла Ольга з-під вінця до тітки у монастир.

— Всякі є на світі живоглоти,— озвався Павло Решетняк,— але такого, як Трохим Паливода, я ще не бачив. Ні серця в людини, ні душі. Я знаю, як терплять від нього наймити, як плачуть наймички... Дуже кривдить народ.

— Нічого, кожну його кривду люди запам'ятають. Ще ми, хлопці, доживемо до тих днів, коли підійметься робочий клас, та вже не беззбройний, а із зброєю в руках поведе за собою сільську бідноту, та разом як ударять, то, певне, рушиться тоді і царський трон, і всі пани й підпанки, і отакі куркулі, як Трохим, не знатимуть, куди втікати. До того йдеться, хлопці. Робітники в містах, а ми тут, у селах, їм допоможемо, бо одне в нас діло й одна мета. Будемо боротись за народ, за його права, за волю! А панові ні на які поступки не підемо! Жати тільки за п'ятий сніп!

На тому й порішили. А коли хлопці вирушали додому, Максим, випроводжаючи їх, сказав:

— А що в сусідніх селах людей вербуватиме,— цього не бійтеся. Я сам уже побував раніше за панського економа, з вірними людьми домовився. Тільки одностайно давайте діяти, дружно, і ми пана примусимо згодитись на наші умови. Примусимо!..

...Наступнрго дня на вулиці знову з'явився економ. Зійшлися в'язальниці, зібрались косарі. Цієї ночі добре попрацював Іван Бережнрй з товаришами. Та якось вирвалася з гурту одна вдова, що з нею ще не встигли вчора хлопці порозмовляти.

— За восьмий сніп підемо жати,— заявила вона, потім глянула навколо, ніхто більше не зголошується, вдова стала на своє місце, промовивши: — Як народ, так і я...

— По четверті горілки поставить пан косарям,— вигукував економ,— а кожній в'язальниці квітчасту хустку обіцяє!

Заворушились молодиці, завагались деякі косарі, і тоді з натовпу озвався Іван Бережний:

— Передай панові, якщо хоче він хліб зібрати — хай згоджується на п'ятий сніп, бо коли ще день жито простоїть на полі, то вже нічого буде жати. А горілкою нас не заманите. Захочеться чарку випити, то самі собі купимо.

Економ, витираючи рясний піт з чола, переконував, обіцяв подарунки, але все було даремно. Над головою немилосердно пекло сонце. І справді, при такій спеці проґавиш день-другий — пропав урожай.

—— Це ж грабіжництво серед білого дня. Це розбій!— кричав, лютуючи, економ.

На вулиці з'явилися соцькі та стражники на чолі з урядником Брагою.

Затихли люди. Всі стежили за урядником. Він уже десь випив, бо обличчя його було червоне і в сідлі він тримався нетвердо.

— Бунтувати? — закричав Брага, зупинившись перед народом.— В холодну!.. Всіх, хто не хоче жати панський хліб,— у холодну! Беріть отого парубка! — вказав він на Івана Бережного.

Двоє стражників пішли виконувати наказ, але нерушимою стіною стали перед ними люди.

— Не займайте цього парубка,— попередив сивенький дідок, та один з них, розсунувши натовп, смикнув Івана за

РУКУ-

— Ходім!

І перед тим стражником, наче з землі, виросла Наталка.

— Куди це ви його хочете брати? До холодної?.. Знову до холодної?.. Та я вам за нього очі повидряпую... Я вам, катюгам, знаєте, що зроблю? — Наталка була така рішуча в той момент, що стражник лякливо відсторонився від неї. А дівчина не переставала: — Це вам не панщина. Захочемо — будемо робити, не захочемо — жодна дівчина й молодиця не вийде на поле. Хай там хоч погниє вам панський хліб! А ви, уряднику... очі свої залили горілкою і дивитесь на світ божий, як індик. Посоромилися б людей.

Урядник, не сподіваючись такого наступу, закліпав очима, підкрутив вуса, бо він удівець, а Наталка все-таки дівчина мов ягода.

— Забирайтеся під три чорти звідси! — почувся з натовпу чоловічий голос.

— Прийшли людей тривожити. Не заважайте нам.

— Ми домовляємося з економом.

— Звик пан, щоб жнивували в нього за чотирнадцятий сніп... А тепер, бач, урвалося.

— І панові, й куркулям урвалося.

— Жінки! Та що ж це таке? Та доки ж ми таку наругу терпіти будемо, щоб нас стражники на панське поле виганяли!

Обурення зростало з кожною секундою. І хто знає, що було б далі, коли б не хитрий та обачливий економ.

— Тихо, жінки! Тихо, дівчата! — Він підійшов до Калістра-та Браги, щось шепнув йому.

— Ага!..— протягнув той багатозначно і, повернувшись до стражників, подав їм знак рукою. Ті всі до одного подалися геть.

— То оце так пан робить? То оце він нас хоче примусити на полі працювати? Коли вже на те пішло — хай пропадає панський хліб, а я не йду жати! — сказала Наталка, і її підтримали інші дівчата й молодиці, розходячись по хатах. Про таку поведінку між ними була домовленість, і Наталка не помилилась, бо розрахунок її був правильний.

— Та куди ж ви йдете? — кричав, не зрозумівши цих хитрощів, економ.— От же народ... Чули ж, кожній в'язальниці квітчаста хустка буде.

— Що нам хустка? Ви п'ятий сніп давайте, щоб було що їсти нашим дітям,— сперечалися з ним молодиці,— тоді ми підемо робити.

Іншого виходу не було. Довелось на цьому погодитись панському економу, бо з сусідніх сіл люди чомусь не прийшли.

Слобідські косарі та в'язальниці того ж дня вийшли на панське поле.

8

Ситі коні, запряжені в бричку, зупинилися проти Коваленкового двору.

Сам Трохим Паливода, не погордувавши бідними родичами, заїхав до них у гості.

"Чому ж ніхто не виходить?—думав він, позираючи на вікна столярової хати.— Чи не бачать, чи, може, нікого немає вдома?"

Трохим Паливода, не поспішаючи, злазить з брички. На ньому піджак, куплений ще в Харкові на товкучці по підходящій ціні, аж лиснів від давнини, як лиснів і картуз з лакованим козирком, куплений тоді ж. Зате нова зелена жилетка була прикрашена позолоченим ланцюжком, один кінець якого тримався на колечку, продітому через петельку, а другий губився в кишеньці, де помітно видимався невідомої фірми годинник, яким любив Трохим Паливода часом похизуватися перед простими людьми, говорячи при цьому: "Глянемо, скільки воно тут настукало.— І, вийнявши "механізму", розміром з добру цибулину, довго дивився на циферблат.— Ага, уже так, що й на полудень скоро повертатиме". І ледве впихав потім той годинник знову до кишеньки.

Сірі штани, доповнюючи строкатість його одягу, були заправлені в юхтові чоботи, припалі пилом.

Ще раз позирнувши на вікна, Трохим Паливода зайшов у двір, сам розчинив ворота, і аж тоді почувся хазяйчин голос:

— Я собі пораюся біля печі, а того й не бачу, що в дворі у нас гість. Здрастуйте, Трохиме Пантелеймоновичу.

— Здрастуй, Галько.

— А чому ж не взяв Тетяни? Давно я з сестрою не бачилась, скучила за нею.

— Я ж не ярмаркувати приїхав, а по ділу, то чого ж їй за мною хвостом теліпатись? Це коли б у неї роботи не було вдома по хазяйству... А то ж, слава богу, є тепер біля чого ходити.— Позирнувши в бік хатини, спитав: — Василь твій працює?

— А що ж йому робити? Працює.

З хатини вийшов і сам майстер у столярському фартусі, припорошеному тирсою.

— Бачу, стружеш? — замість привітання спитав гість.

— Стружу. Така моя робота.

— І досі сам?

— А то як же? Сам.

— Чому ж не візьмеш собі столярів? Хай би на тебе робили, а ти б тільки ними командував. Я ото, коли в городі жив, так бачив майстерні по столярському ділу. Там хазяйські прикажчики за всім наглядають, а сам хазяїн живе собі паном. Он як! — І Трохим лукаво примружив очі.— Для всякого діла, Василю, потрібна кмітливість. Без неї не проживеш, як хочеться.

Столяр на це відповів:

— Та воно правда... У кого яка совість.

Трохим зрозумів, у чий город кинув столяр камінець, але не образився.

— Совість — то діло пусте. Ніякої з неї користі.

Не кваплячись, розпріг коней і разом з господарями рушив до хати. Переступивши через поріг, він озирнув заквітчані стіни, спитав у Мар'яни:

— Це ж ти, мабуть, сватів чекаєш?

Мар'яна зашарілася, одвела очі від багатого дядька, нічого йому не відповівши.

— Що ж, це справа житейська... В добрий час.— і похмурнів одразу, згадавши, мабуть, про доччине весілля.

Галина Іванівна поставила на стіл закуску. Знайшлося трохи й горілки.

Випили по чарці, по другій... Обличчя в Трохима почервоніло.

— Що, Галько, чи немає в тебе сала? Яєчні б нам насмажила.

— З дорогою б душею, Трохиме Пантелеймоновичу, насмажила... та нема. Останнім шматочком заправила борщ, а більше нема.

— Ну, то зажди, я зараз...— І він вийшов на подвір'я до своєї брички, витягнув з-під сидіння шмат сала, загорнутий у капустяний листок;

звідти ж дістав і поклав у картуз яйця, а до кишені засунув пляшку припасеної горілки.

— Ну, ось тобі, Галько, сало, ось яєць аж десяток, смаж яєчню. А ми ще по чарці вип'ємо з Василем та щиро з ним поговоримо.

І коли на столі з'явилася гаряча закуска, Трохим Паливода налив по чарці вже з своєї пляшки.

— Оце я тобі, Василю, скажу, що народ почав казитися.

— Як то? — не зрозумів його столяр.

— Вип'ємо! — Не відповідаючи на запитання й не цокаючись з господарями, гість осушив чарку до дна, і очі в нього засвітилися злими вогниками.— Кажу, знову почав казитися народ. Хтось смуту сіє... Завжди я на жнива людей наймав за десятий сніп, а тепер їм п'ятий сніп давай. Це ж грабіжництво. Останню сорочку з хазяїв знімуть.

"Ну? З тебе не знімуть,— подумав, слухаючи його, столяр.— Ти сам останню сорочку з бідної людини здереш. Скільки часу минуло, а бач, і досі боргу мені не повернув".

А вголос спитав:

— Що ж воно таке, Трохиме?

— Хтось народ баламутить. Кажуть, якийсь Максим по хуторах вештається, по хуторах і по селах... Його це робота.

— Не чув про такого. Правда, є в нашій слободі Максим Діброва... Тільки це хлопець тихий, смирний...

— Ні, ти скажи, чого йому потрібно, отому Максимові? Живеш на світі — живи, ну іншим же не заважай. У всякого своя стежка. Хоче, щоб усі люди були однакові, щоб ні бідних, ні багатих... Дурень! Та хіба ж таке може бути? Завжди вони були, бідні... Були й будуть. А ти зумій з бідного та багатим стати, як інші деякі... з розумом... Розбагатій, коли зможеш, тоді я тебе поважатиму. Хіба не так я кажу, Василю? Вип'ємо!

Цокнувшись, випили, а тоді столяр промовив:

— Воно, звичайно, у кожного своя стежка. Та є, Трохиме, такі стежки, що людям ноги колють, як будяки.

Гість метнув на столяра очима.

— А це ж ти до чого?

— Так собі... Свої думки маю.

— Еге, колють. А ти обминай ту стежку, не ходи по ній босий, ходи в чоботях.

— Де ж тих чобіт набратися?

— Я ж і кажу,— продовжував гість, нехтуючи неприємними натяками.— Я отож і кажу: завжди були й будуть багаті та бідні. І ніколи вони рівними не стануть.

— Ну, а що ти робитимеш, Трохиме, коли бідні люди не захочуть жити в бідноті та злиднях, кращої долі для себе шукатимуть, як у п'ятому році?

— Такому не бувати! — сказав Трохим Паливода, і його важкий кулак упав на стіл.— Не бувати! Ми не дозволимо! Я тобі, Василю, скажу, а ти

послухай. Коли я візникував у Харкові, бачив їх, робітників. Усі вони забастовщики... Робити не хочуть. "Геть царя! Геть самодержавство!" З прапорами ходять... Сам те бачив. З ким вони воюють? Проти кого йдуть? Проти царя? Проти міністрів? Та їх повалити — це все одно, що кам'яну гору голими руками зрушити або ложкою море вихлюпати. Бастували у п'ятому році, а що з того вийшло? Послав цар військо, жандармів та козаків, і вони одразу навели порядок. Тільки життям поплатився не один забастовщик. І в селах чимало люду знищено. І правильно! Живи, не встрявай, не лізь, куди не слід. А то добастувалися... А цар з міністрами як були, так і є. І ніяка сила в світі їх не зіпхне! Триста років стоїть царський дім Романових і ще стоятиме триста, а мо й більше.

— Ой ні, Трохиме, мабуть, не встоїть. Поглянь, як з кожним роком убожіє люд, стає злим та чутливим на несправедливість, на кривду. Бунтуватиме народ у містах — і в селах бунтуватиме.

— Ми... в селах приборкаємо. А не послухаються нас — стражників покличемо, козаків... Хай іще проллється кров...

— Про таке говорите, Трохиме Пантелеймоновичу, що й слухати вас страшно,— озвалася від печі господиня, хрестячись до ікон.

— А ти, Галько, не слухай. Це у нас чоловіча розмова... Так отож я й кажу... Отой пан Ольховський, що мою Ольгу сватав... Він мені розказував про царського міністра Сто-липіна.

— Це про того народного душителя, що всю країну шибеницями вкрив?

— Як ти говориш, Василю?.. Як повертається в тебе язик отаке слово вимовляти? "Душитель"...

— А що? Хіба не правду кажу? Скільки людей він загубив... Скільки дітей лишив сиротами...

— Яких людей? Бунтарів... Забастовщиків... Хіба то люди?..

— Люди,— сказав столяр, стрівшись з очима Трохима Паливоди, що раптом налилися гнівом.— Кращі люди нашого народу... І він їх занапастив... Ну, правда, знайшлися й такі, що його самого... в одинадцятому році...

— Ти й про це знаєш? А хто ж тобі розказав?

— Чув від добрих людей, як його у Києві...

— Дарма що вбито, але діло його живе. То була голова! То, скажу тобі, велика голова була. Це ж він про нас, справжніх хазяїв, подбав, щоб хутори нам дати... Ось себе я візьму за приклад. Хто я? Що я? Ким був? А зараз теж хутір маю. Батраки в мене роблять. І землі маю стільки, що стану оце тут на межі, а другої не видно. І то все — моя земля! Земство нам кредити дає, підмогу дає. І правильно. Столипіиа нема, але ж є цар. Він — нам, а ми йому підсобимо. Ми — його підпора на селах. А бунтівників, які на мою землю зазіхатимуть, власними руками душитиму.— І Трохим Паливода, розчепіривши короткі й сильні пальці, ворушив ними, злісно блимаючи очима.— Та хай тільки посміють... Хай поткнеться котрийсь до мого хутора, до мого добра,— сокирою рубатиму! Своєї землі, добра свого нікому не віддам!

— Та невже, Трохиме Пантелеймоновичу, на людину підняли б сокиру?

— Підійму! Хрест святий, підійму! Я те добро наживав... Я ночей недосипав... Я на світанні встаю і опівночі спати лягаю. Та я про землю мріяв роками, і, коли її вже маю тепер, хіба є така сила, що зможе відняти у мене?.. Рубатиму! Стрілятиму, як собак!

Столяр сказав:

— Ну а ти, Трохиме, думав над тим, що в тебе сокира, але й вони прийдуть не з порожніми руками... Знайдуться коси, знайдуться й рушниці... Чув я, кривдиш ти людей.

— Та й що з того? А мене не кривдили?.. Хто мене жалів? Поміщики жаліли? Хазяїни жаліли? Навіщо ж мені когось жаліти? Хай роблять...

— Кажуть, не з доброго діла твоє багатство почалося,— дошкуляв столяр їдкими словами, наче кропивою.

— А це ж хто так каже? Голота? Хай плеще язиком, що хоче. То все від заздрощів. Мені від того не свербить.

— Ой Трохиме, про п'ятий рік не забувай. Червоні півні тоді здіймалися не тільки над панськими маєтками, але й до хуторів залітали.

— Залітали, правда... Ну, минулося. Уже в тих півнів крила обгоріли, — не здавався Трохим Паливода, непохитний у своїй силі й злобі до бунтівників.— Ти скажи мені, Василю, чи я їм меншу від інших хазяїв плату кладу? Чи не годую їх? Та воно вдома у себе їло пісну юшку чи борщ з олією, а то й саму картоплю. А я салом борщі заправляю, а раз на тиждень — то й м'ясну страву даю. Чого їм треба? Ні, таки казяться люди...

Все їм мало. Давай шостий та п'ятий сніп... Де таке бувало? І не хочуть іти. Просиш його, а воно тобі гилить таку ціну, що плюнеш та йдеш до іншого, а той те саме... Псується народ, як оте яблуко, що його черва точить. Жнива в розпалі, а косарі не йдуть, в'язальниці не йдуть. Може, тут, у слободі, легше буде людей найняти?

— Вже пробував панський прикажчик... Не йдуть за торішню ціну. Зголошуються жнивувати, але за п'ятий сніп.

— Як? — здивовано вигукнув Трохим Паливода.— І тут не йдуть? Ну, то я знаю, як їх умовляти... Я не панський прикажчик, я хазяїн...

— Для кого багатство збираєш? Одна дочка в тебе — та й та черницею стала. Ти ж хоч провідав її?

— Не люблю там бувати... Келія на мене нудьгу наганяє. А Ольга що ж? Ольга моє благословення порушила... Дурна... Погубить її монастир, якщо не отямиться. Завжди я монастирів не любив. Калічать вони душі людські... Рідну дочку...

— Сам винен, Трохиме,— сказав столяр, стаючи на захист Ольги.— Що їй було робити? За старого пана йти заміж?

— Хоча б і за старого... Тим краще. Здох би він, як собака, так зате ж яке добро б їй залишилося. Жила б собі баринею. А так що вийшло? Пан таки пропав, а його добро інші до своїх рук прибрали. Я, коли про це згадаю, і досі злюся на неї. Не послухалась... З-під вінця втекла... Казав уже їй: "Покинь, одумайся... Навіщо тобі келія, коли на хуторі он яке роздолля. Сад, річка, ліс... Знайду тобі іншого жениха, підходящого..." Ну, поки що не хоче... Стала немовби чужа... Та я з нею ще поговорю.

— Вона молиться за тебе, за матір,— сказала Галина Іванівна.

— Дурне діло — поклони бити. Від того не розбагатієш... Ну, пора мені вже ділами зайнятися,— і Трохим Паливода, відсовуючи від себе чарку, підвівся з-за столу,— піду наймати косарів та в'язальниць.

Кілька годин його не було. Повернувся Трохим Паливода тільки надвечір, сп'янілий і дуже злий.

— Хіба це народ? — обурювався він.— Це гультяї, розбишаки! Вони ладні з хазяїна останню сорочку здерти. Ти тільки послухай, Василю, що воно робиться. Зібрав я їх, косарів... горілки поставив. Ну, вони горілку п'ють, а про п'ятий сніп не забувають. І всі, як один, зговорились між собою, та ще й мене вмовляють: "Адже ви, Трохиме Пантелеймоновичу, теж замолоду небагатою людиною були". Дурні розмови, непотрібні... Я їм про косовицю, а вони знову про п'ятий сніп. Доведеться, мабуть, в інших селах собі косарів та в'язальниць наймати.

— Боюся, Трохиме, що і в інших селах буде те саме. Порозумнішали тепер люди. Мабуть, доведеться виплачувати те, що хоче народ.

— Бачу, ти теж за них руку тягнеш,— розсердився родич уже й на столяра.— Чортове насіння розвелося... різні забастовщики по хуторах, по селах шастають. Виловити б їх до одного та до в'язниці. Хай там сидять... за гратами! Або до Сибіру їх!.. Сказився народ, наче його хто підмінив.

Так обурений і виїхав з двору Трохим Паливода. І вже на вулиці, підвівшись на ноги в своїй бричці, натягнув віжки і давай батогом коней стьобати, наче вони були в чомусь винні.

Вдарили в землю копита, знялася хмаркою з-під коліс густа пилюка.

Услід багатому родичеві дивився столяр, і в очах його виблискували веселі вогники.

— Зажди, ще не те тобі буде. Народ себе покаже. Народ тобі кривди не простить.— І, зачинивши ворота, він пішов до хатини. З-під рубанка на долівку полетіли скручені й пахучі стружки...

Люди збиралися юрбами. Біля кожного двору тільки й балачок про пана.

— А що, хіба я не говорив вам,— стукав палицею в землю сивий дідок, підходячи то до однієї, то до другої юрби.— Не говорив я вам, що панська правда на всі боки гнуча. Домовлялися за п'ятий сніп, а заплатив, як і торік,— чотирнадцятим снопом. Здавна вже відомо, що панські очі завидющі, а руки загребущі.

— Та хай же вони йому, окаянному, всохнуть, коли він позаздрився на нашу працю! Щоб же він не діждав святої неділі! Та щоб же він сказився, як собака! — приказувала молодиця, виявляючи в лайці своє обурення панською несправедливістю.— Одурив. Ходили ми до нього, всі в'язальниці... І косарі були з нами. Стоїмо на подвір'ї годину — не виходить до нас пан. Стоїмо другу — не видати пана. Тоді Максим Діброва й каже:

— Чого ж ми будемо ждати? Ану ходімо до його хоромів та розбудимо...

І пішло їх кілька косарів, а ми вже за ними слідом. Коли ось з'являється слуга, оглядає нас, похитує головою. "Ой люди,— каже,— краще б вам сьогодні не турбувати пана, бо з похмілля у них буває поганий настрій".

А Максим тоді вийшов наперед і відповідає за всіх: "Нам,— каже,— байдуже, який настрій у пана. Хай народу заплатить що слід, як домовлялися".

Бачимо, виходить і сам. Очей не видно, тільки щілинки блискають. Оглянув Максима з ніг до голови та й питається:

— Тобі чого треба?

А Максим йому й викладає все. Так, мовляв, і так, ми в поле виходили жнивувати за п'ятий сніп, чому ж розраховуються з нами чотирнадцятим снопом? Ми хочемо знати, чи ви збираєтесь доплачувати людям за їхню працю?

— Ти хто такий будеш? Може, це ти і є Максим Діброва?

— Ну, Максим... То й що з того?

— Та нічого... Чув я про тебе від свого економа, а тепер ось на власні очі побачив, який ти є. Бунтуєш, значить, народ? Підбурюєш проти мене? — А сам пап аж на виду міниться.

— Ми не бунтуємо, а тільки домагаємося свого, заробленого... Отож хочемо знати, коли ви заплатите?..

— Геть! — закричав пан, не стримуючись більше.— Геть, хаме, з двору, поки я стражників не викликав. У в'язниці хочеш посидіти а чи до Сибіру тобі, забастовщику, заманулося?

Та не злякався Максим панських погроз, стоїть, дивиться на пана, спокійно запитує:

— То все ж, пане, скажіть, коли за паш труд буде сплачено повністю, як то домовлялися?

— Коли? Зараз!.. Ось я зараз розпоряджуся... Будете задоволені.— А сам, вірите, аж трясеться від люті.

Ми стоїмо на ґанку, а пан метнувся до псарні, звелів собак пустити. А собаки в нього... Матінко ж моя!.. Вірите, як ведмеді! Жінки та дівчата одразу втікати, а вони доганяють, та шматують одежу, та кусаються... Страхіття! Скільки людей постраждало від тих собак. Де ж та правда, людоньки? Де нам шукати на нього управи? Хто нас захистить?

— Панські закони, голубочко, мов те павутиння. Муха в них плутається, а джміль пролітає.

— Та невже йому так і минеться?

— А що ти вдієш? Ну що?

— Робили ж ми від зорі до зорі, спини не розгинаючи.

— Квітчасті хустки обіцяв в'язальницям, а де вони, ті хустки?

— Собак нацькував... У кого плохенька одежина була, і ту собаки пошматували... Люди рани від укусів гоять. Отака нам шана...

На вулиці з'явився Брага на коні, владно гукнув до людей:

— Чого зібралися тут без діла? Ну, живо мені розходьтеся по хатах!

— Каліструте Андріяновичу,— звернулася до нього одна з молодиць, — а що я у вас запитати хочу.

— Ну, питай.— Зупинив коня, слухає.— Говори швидше, що тебе цікавить.

— Скажіть нам, Андріяновичу, скільки хабара дав вам пан, щоб ви разом з ним народ дурили?

Несподівано в повітря підвелася рука з ремінною нагайкою, стьобнула з розмаху молодицю. Аж зітнулася бідна від болю і крику, і крик той, як іскра, запалив збуджених до краю жінок.

— Так ти ще знущатися з нас будеш? Ану, молодиці, ану, дівчата, дамо йому чосу,— і Наталка першою схопила коня за вуздечку.

Брага направо й наліво бив нагайкою по голих руках, що сміливо тягнулися до нього. Та вже хтось вихопив з його рук нагайку, уже чиїсь дужі пальці вчепилися в халяви й мундир... Опецькувате тіло, як лантух, гепнуло на землю, і на нього посипались зловісним градом тумаки.

— Покиньте його, баби,— умовляв обачливий дідок розлючених жінок.— Покиньте, бо потім лиха не оберетесь... Отямтеся, молодиці!

Та на дідове вмовляння ніхто не зважав. Кожна з них вимі-щувала свою злобу і намагалась якомога сильніше дошкулити ненависному урядникові, а він, лежачи на землі, тільки сопів та ухкав. Зі всіх боків товкли його кулаками, а одна з молодиць, ота сама, що першою відчула на собі удар нагайки, осідлавши урядника, гукала до жінок:

— Держіть йому руки, держіть! — і так хвиськала його по червоному обличчю, що тільки одляски йшли.

— Будеш битися нагайкою? Будеш, бузувіре? Ось тобі, ось! Щоб знав... Щоб пам'ятав...

— У холодну... В тюрмі гноїтиму! — кричав урядник, намагаючись підвестися.

— У холодній гноїтимеш? Чуєте, жінки, як він нам загрожує? — і скривджена молодиця, ще дужче лютуючи, вчепилася йому цупкими пальцями в волосся й почала трясти дурну голову, як грушу, приказуючи:

— Будеш дурити народ? Будеш кривдити?.. Будеш погрожувати? Говори, а то вб'ємо тебе тут...

Брага, червоний від горілки й сорому, вирячивши очі, забелькотав:

— Не бу... бу... Ніколи... Не буду...

Благальними очима він дивився на молодиць і не відважувався глянути на парубків та чоловіків, що спостерігали цю сцену, але самі в розправу не втручалися.

— Господи! — почув Брага насмішкуватий голос дідка.— Я сімдесятий рік на світі живу, а ще такого сорому не бачив. Пустіть його, молодиці, бо на ньому зараз казьонний мундир.

Біля тину осідланий кінь спокійно вищипував придорожній спориш.

Невідомо тільки, де поділися урядникові чоботи, картуз та шабля.

А тут іще, як на зло, з свого двору вийшла Мар'яна і йде до збудженої юрби. Як побачив її Брага, закричав:

— Розступіться!

— Це ви втікати зібралися? — запитала в урядника Наталка, позираючи на подругу.— Заждіть трохи, Каліструте Андріяновичу, нехай на вас Мар'яна гляне. Ви ж її сватали. То хай подивиться, який у неї жених.— І Наталка гукнула: — Іди-но сюди, Мар'яно, та швидше!

Як підійшла Мар'яна та глянула на урядника,— розгубився він вкрай.

— Що це ви, Андріяновичу, при формі, а без чобіт?

Нічого не відповів. Метнувсь, ніким не затриманий, до коня, скочив у сідло і помчав геть.

10

Темна ніч лягла над селом. Ніколи так пізно не ходили молодиці й дівчата по воду. А то, дивись, тут гримлять відра, там біліє хустина, там чуються притишені голоси.

— Що це ти, кумо, опівночі до криниці йдеш?

— Заходилась діжу вчиняти, а води нема.

— Діжу вчиняти... А я спати не можу... Пішов мій чоловік з дому. І куди пішов?..

— Та коли правду сказати, то й мого нема. Якась ніч тривожна. Що воно буде? Що буде...

І затихли обидві.

А біля Коваленкового двору на лавочці теж чути притишений гомін.

— І сама не знаю, Мар'яно, чогось серце колотиться, наче нещастя віщує.

— Ой Наталко, мені самій лячно. Спати лягла б, та знаю — не засну.

— Де там спати! Он яка вже пізня пора, а глянь, під дворами тільки вогники цигарок світяться. Всі чогось ждуть... А чого ждати?

А ще далі під розлогим явором чути в юрбі глухий, з бухиканням голос:

— У п'ятому році... Кхи-кхи!.. Вчили пана й куркулів, та мало... Кхи!..

— Воно ж, як кажуть,— озивається дідок,— панам косять, а собі хліба просять. Я сьомий десяток живу...— і урвався голос, бо у вулиці з'явилася невідома постать.

Придивилися до неї, спитали:

— Це ти, Іване?

Парубок мовчки підійшов до гурту.

— Що воно панові снитиметься цієї ночі? Не знаєш?

— А звідки ж мені знати, які сни панам сняться у такі ночі!

— Обдурив народ, скривдив, і немає на нього управи, і пожалітися нікому...

— Дайте закурити.

Хтось простягнув Іванові кисет.

•— А на молотьбу він із сусідніх сіл людей наймає. Може, ще й тих обдурить...

— Не чув, яку плату кладе їм пан?

— Не чув... Та й не прийдуть люди звідти... Ми вже домовилися з ними... Ніхто не прийде... Так скирти й стоятимуть на йолі... А цитьте!..

Почувся кінський тупіт.

— Стражники. Чують, що не звичайна сьогодні ніч. Бач, гасають, мов навіжені пси, панське добро стережуть... Ну, стережіть, стережіть...

— Ой, що ж тепер буде? Та це ж знову в слободу приїдуть козаки... Людей катуватимуть...

— А що, діду, наша правда зверху?

— Про це здавна відомо, що маленька правдонька всі неправди переважить... Горить... Добре горить...

Через кілька дворів тривожно гукала дружина свого чоловіка:

— Ой Романе, та не стовбич же ти біля тину, ховайся до хати!

— Тю, дурна! — почулось у відповідь.— Чого ти боїшся? Треба ж подивитися, чи то скирти підпалено, чи, може... панські хороми?

У церкві вдарили на сполох. Часті й тривожні удари дзвонів линули в темні вулички принишклої слободи, але ніхто не вибігав з дворів, як це було завжди, коли траплялася пожежа. Зараз люди лишались біля своїх домівок і тільки стежили за вогнем, що, розгоряючись, захоплював собою все більший простір неба.

— Здорово палахкотить.

— Знатиме пан, як народ дурити.

— Дивіться, дивіться... Тож іще десь люди не дрімають.

— На хуторі горить...

— Може, Трохимові Паливоді хтось віддячує?

— Його хутір, здається, правіше буде.

— Нічого, доберуться колись і до нього.

— А я пожеж боюсь... Ото як гляну на вогонь, так у мене все й колотиться від страху.

Наче маки багряні зацвіли, так засяяли серед ночі факели. Калатаючи дзвониками, мчав четверик коней з пожежним насосом. На передку стояв розхристаний парубок і, нещадно б'ючи коней батогом, кричав у темряву ночі:

— Бере-жи-ись! Гей, бережися-а-а-а!..

Коні ввірвалися на міст, загупотіли копитами по дерев'яному настилу, звернули потім у темну вулицю.

— Бережись!.. Гей, бережися-а-а-а!..

Несподівано на дорогу вибігла людина і, піднявши руки, закричала:

— Зупиняй коней! Зупиня-а-а-а...

Полум'я факелів освітлювало темну вулицю і самотню в ній людину. Та хіба ж можна було зупинити коней, що мчали, гнані батогами, мов навіжеиі.

— Бережись! Бережи-и-и-и...

— Стій! Не пущу! — відгукнувся голос, і Наталка скрикнула:

— Іван... Це Іван... Я по голосу...

Не вагаючись ані секунди, дівчина помчала до свого милого. І коли б не схопила вчасно парубка за руку та не смикнула набік, хто знає, може б, лежав він зараз серед дороги, збитий кінськими копитами...

— Божевільні! Куди поїхали? Куди їх понесло? Хай горять панські скирти, панське добро! Хай пам'ятає пан народну помсту!— говорить услід пожежникам Іван Бережний.

— Ой Ваню, голубчику мій, ходім!.. Ходім звідси,—промовляла з тремтінням у голосі Наталка.— Ти ж себе губиш... Ти ж біду на себе накликаєш... Отямся!..

Але він немовби й не чув її слів, не зважав на неї.

— Треба спинити водовозів. Жодної діжки... Іди, Наталко, йди, будь ласка, не заважай мені...

— Не піду! Нікуди не піду від тебе. Коли вже на те пішло, я теж з тобою буду разом.

Вулицею біг якийсь чоловік, несамовито вигукуючи:

— Пожежа... Пожежа!..

Не встигли люди сховатись у двір, як круто біля воріт зупинилося двоє вершників.

— А це що тут за зборище! Розійдись!

— І покурити не дадуть,— сказав хтось невдоволено. Один з вершників помчав далі і біля криниці налетів, мов

той коршак, на жінок.

— Розходьтеся, баби! Дня вам мало, що вночі по воду вас чортяка носить. Роз-зійди-и-ись!..

Почувся брязкіт відер, крик: "Ой лишенько! Конем задавить!.."

Люди ховалися по дворах, але не заходили до хат. Той примостився біля тину, а інший коло хвіртки, а ті двоє стали під тополею і звідти зорять на спорожнілу вулицю. А з сусіднього двору озивається до них жіночий голос:

— Ще не йдете спати?

— Де там спати, коли душа не на місці.

— Чоловік, не повернувся?

— Нема.

— І мого нема... Пішов... А куди пішов?.. Чого пішов?.. Оце жду його, виглядаю...

Розмова урвалась, бо знову промчало вулицею кілька стражників.

— І де їх стільки набралося?

— З повіту, певне, прибули. Відчувають, собаки, що панської кривди народ не простить...

Скрипнула хвіртка у Коваленків, вийшла за ворота Мар'яна, сіла на лавці, а з хати вже гукає до неї стривожена мати:

— Дочко, зайди у двір.

— Нічого, мамо, не турбуйтесь! Я трохи посиджу.

— Яке там сидіння опівночі... До Мар'яни підійшла Наталка.

— Бачила, скільки їх промчало зараз?

— Бачила.

— Вдома не можу бути. Чогось мені страшно. Мати ще вдень пішла до тітки в сусіднє село, а я одна...

— То залишайся у нас. Разом будемо спати. Посиділи. Помовчали.

— Ти, Мар'яно, Івана бачила?

— Ні.

— Так боюсь за нього.

— Я теж боюсь... за Максима.

Знов замовкла, бо з ближнього провулка вискочив на баскому коні вершник. Кілька секунд гарцював на роздоріжжі, а потім швидко зник. З сусідньої вулиці линув тільки затихаючий тупіт копит. Наталка спитала:

— Він уже тебе посватав?

— Посватав...

І завмерли обоє, притиснувшись одна до одної, бо вулицею повз них промчав верхівець і другий, а третій осадив коня проти дівчат.

— Це хто тут так пізно догулює? — спитав п'яним голосом Брага. Та в цей момент через тин переплигнув сусідський собака. Кінь сполохався, помчав мов очманілий і за кілька секунд зник з очей.

Наталка, схопивши подружку за руку, промовила:

— Ой господи! Поглянь, Мар'яно... Горить...

— Людоньки, ряту-у-у...— знявся в тихій вулиці чийсь одинокий переляканий крик і завмер, бо там же почулись інші, розсудливіші голоси:

— Чого лементуєш? Чого зчиняєш крик? Хіба твоя хата горить?

— Ти куди? — зупинив його Іван. Чоловік, задихавшись, не міг навіть слова вимовити, тільки показував рукою в бік заграви.

— Спав я... Чую... На сполох б'ють... Горить... Гасити ж треба...

— А ти знаєш, що горить? Панське добро горить.

— Панське? — перепитав чоловік, позираючи на заграву.— То чого ж я біг? Чого поспішав? Та хай воно йому все прахом піде! — вилаявся слободянин і, не поспішаючи, повернув назад.

А на дзвіниці все били на сполох. Сотні очей дивились на гору, де в багряній заграві пломеніло небо.

— Стражники! — скрикнула Наталка, почувши кінський тупіт, що линув стороною.— Ходім пересидимо у Мар'яни.

Майже силоміць вона потягла Івана за собою.

— Ти, Іване? — спитала, придивляючись до нього, Мар'яна.

— Я,— відповів втомлено, витираючи з лоба широкою долонею рясний піт.

— Максима бачив?

— Бачив. Він, правда, не радив зараз нам отаке робити, ну, косарі вирішили... Хай знає пан, що ми більше не дамо себе кривдити. Не дамо! — і в парубка холодно блиснули очі.— Доведеться тепер нам втікати з села,— сказав він якось глухо і цими словами, наче ножем, полоснув Наталку.

— Відчувало ж моє серце біду... Ой відчувало!..— Наталка заплакала. — Не бачитись, не знати, де будеш... ніякої вісточки...— говорила вона крізь сльози, і слова її, мов вогонь, пекли йому душу.

— А може, й нічого... Може, минеться,— пробував заспокоїти її Іван, прислухаючись до кінського тупоту і людських голосів, що долітали сюди з вулиці.

— Ей, давай, давай, поганяй!..

— Водовози. Треба спинити їх! — І збуджений, одчайдушний у своєму намірі Іван помчав з двору й одразу загубився в темній вулиці.

Біля хвіртки лишилися Наталка з Мар'яною. Мар'яна, обнявши подругу, мов сестру рідну, заспокоювала:

— Не плач, Наталко... Не треба... Може, й справді все минеться... Все буде гаразд.

— Ой, не буде, не буде! — з відчаєм промовляла Наталка.— Не буде!..

У вулиці з'явився Максим Діброва. Не вітаючись з Іваном, він глянув на марево пожежі, що розгорялося все дужче, глухо сказав:

— Не радив я цього робити, та вже коли таке сталося, треба справу доводити до кінця,— і, ставши серед дороги, по якій, наближаючись, мчали водовози, владно закричав до них:

— Зупиняйте коней! Зупиняйте, хлопці! Коні зупинилися...

11

Розбудили Ольгу тривожні дзвони на сполох. Заграва пожежі відсвічувала на шибках розчиненого вікна, і Ольга, не зрозумівши спросоння, де горить, схопилася з ліжка, закричала:

— Пожежа!.. Пожежа!..

Ніхто не відгукнувся на її крик. В сусідніх келіях було тихо. А заграва освітлювала верхів'я дерев, корпуси келій, тихі в нічній дрімливості сади. Ніщо не порушувало спокою монастиря.

Як і завжди, ходив вартовий дідусь з дерев'яною стукалкою.

Ольга, не причиняючи вікна, лягла знову в ліжко, але заснути вже не могла. Пригадалася зустріч з Максимом у лісі, пригадалося все, що говорила йому в нестямі, і Ольга відчула, як щоки їй почервоніли.

Заплющила очі.

— Сором!.. Який сором!..— вимовляла вона, пригадуючи його здивування, його погляд, його слова, що ними він хотів її заспокоїти.— Сором... Ганьба!.. Заснути... Не думати...

Але сон не надходив, а перед очима в неї так і стояв Максим у білій сорочці, в солом'яному брилі. Ольга пам'ятає потиск його мужньої, гарячої руки і пам'ятає, на нещастя й муки, свій безумний поцілунок, несподівані сльози та ридання...

"Що я наробила? Як гляну тепер йому в вічі, коли доведеться з ним зустрітися? Що я скажу Мар'яні? Адже він, мабуть, розповість їй про цю дивну зустріч у лісі".

На столику лежать виготовлені Ольгою вінчальні квіти. Завтра, а може, позавтра зберуться до Мар'яни подруги, співатимуть весільних пісень, одягатимуть її до вінця, прикрашатимуть фату майстерно виготовленими квітами. Милуватимуться нею подруги, батько й мати. Підійде до нареченої Максим...

"На все б я зважилась заради нього,— думала Ольга в такі хвилини.— Я покинула б назавжди монастир, пішла б з ним на батьківський хутір або втекла б світ за очі... Я б привернула його до себе своєю любов'ю... Хіба я гірша за Мар'яну? Що це зі мною робиться? Господи!.. Не можна мені любити, а я полюбила. Не можна думати про нього, а я думаю, думаю..."

З дерев'яної ікони байдуже дивиться на неї підсліпуватими очима божа мати. Ольга заплющує повіки, і знову постають перед нею Максим і Мар'яна. Вони стоять у церкві під вінцем. Старенький піп надіває на руки їм персні. Горять свічки. Співає хор. І хто не гляне на молоду,— очей потім не зводить, милуючись її красою. Як маків цвіт, стоїть у вінчальному вбранні Мар'яна.

Ольга встає з ліжка, підходить до столу, де лежать воскові' квіти, накриває їх чорною хусткою.

Крізь розчинене вікно видно темні хмари, і хоч би де одна зірка поміж ними засіяла...

Тільки перед світанком втомлені повіки Ольги стулив сон. Дивний сон! Немовби вона, Ольга, по темних сходах підіймається на високу дзвіницю й починає дзвонити, але до церкви ніхто не йде. Лише сторож із стукалкою зупинився на паперті і щось гукає до неї.

— Що вам потрібно, діду?

Дід нічого не говорить, а показує на людину, закутану в черничу одежу. Ольга, придивившись, пізнає Мар'яну, збігає сходами вниз, кидається до сестри.

— Чому ти одягла черниче вбрання? Мар'яно, сестрице моя!

Вона знімає з себе чорну шаль і, замість Мар'яни, перед Ольгою з'являється Максим.

До них підходить церковний сторож.

— Тихо! — попереджає він, озираючись навколо.— У мене ключі від церкви. Ідіть, там чекає на вас піп.

Дід відмикає двері, пропускає їх всередину. Гримлять за ними важкі засуви. У церкві горять свічки, немов на Великдень, але нікого з прочан нема. Ольга боязко бере Максима за руку.

— Ти обіцяла мені скинути черничий одяг. Я не можу забути нашої зустрічі в лісі і твого поцілунку. Я думаю про тебе. Я втратив спокій... Я

люблю тебе, Ольго,— говорить він, обіймаючи її, потщ губи його тягнуться до її губів...

Ользі хочеться запитати в нього про Мар'яну, та з вівтаря несподівано виходить старенький піп, дає Максимові свічку і таку ж вручає Ользі.

— Навіщо це,— здивовано запитує вона в Максима,— навіщо свічки?

— А ти хіба не здогадалася й досі? Він зараз обвінчає нас,— говорить Максим і ніжно бере її за руку.

— Я ж черниця. Мені не дозволено. Гніватиметься ігуменя Макарія... Це тяжкий гріх на душу...

— Нічого, раба божа Ольго,— заспокоює її сивий, старенький піп.— Твій гріх я беру на себе.

Починається вінчання. Співають півчі... І де це вони взялись? Горять рясні свічі, горять навіть святкові люстри, що їх засвічують лише на різдво, тройцю та великдсиь.

— Страшно мені,— говорить Ольга.— Страшно чомусь... Максим дивиться на неї, посміхається, і його посмішка відганяє страх.

— Я повезу тебе з собою,— говорить він.— Чуєш, Ольго? За монастирським муром стоять уже напоготові добрі коні. Скажи, тобі не страшно їхати зі мною?

— Хоч на край світу! — вимовляє Ольга в якомусь захваті нежданого, але омріяного щастя і простягає до нього руки.— Максиме, милий мій! Люблю тебе...

Старенький піп бере обручальний перстень, одягає Ользі на середній палець, і Ольга раптом скрикує, бо з вівтаря в черничому вбранні з'являється Мар'яна. Зупинившись, якусь хвилину вона дивиться на обох, але в погляді її не помічає Ольга ні здивування, ні докору. Спокійна й тиха, Мар'яна підходить до свічника і гасить на ньому одну за одною всі свічки.

Потім бере в руки довгу і гнучку жердину з темним ковпачком, гасить вогні святкової люстри, гасить тьмяні вогники лампад, і Ольга з Максимом не в силі ані спинити її, ані озватися до неї словом. Мовчить і старенький піп, тільки чомусь посміхається.

Дикий жах проймає Ольгу. Тільки єдина свічечка й залишилась горіти на всю церкву.

— Боюся! —тремтить Ольга.— Боюсь!..

До неї підходить Мар'яна, спокійно запитує:

— Ти вже виготовила для мене вінчальні квіти?

Ольга від страху не може вимовити й слова. А Мар'яна дивиться у вічі Максимові.

— Ти мене одурив?

Максим мовчить. Старенький піп хреститься, намагаючись втекти, але його зупиняє Мар'яна.

— Ви їх, отче, обвінчали?

— Обвінчав,— і піп тремтить з переляку. Ольга падає перед нею на коліна.

— Я люблю Максима... Ти добра, Мар'яно... Ти собі знайдеш іншого... Пожалій мене... Пожалій твою нещасну сестру-черницю.

Та Мар'яна немовби й не чує тих благань, бо спокійно запитує:

— А хіба я не люблю Максима? Ти люта розлучниця! Ти розбила моє серце... Хай же загине й твоє серце! — і Мар'яна випускає з рук великого пацюка. Він кидається на Ольгу, розриває на ній черничу одежу, вгризається в груди. Ольга дико скрикує і прокидається.

На рясному дереві шовковиці метушаться, цвірінькають горобці. Світить у келію вранішнє сонце. Ольга лежить на ліжку під враженням маревного сну. Вона вірить у віщування, як і всі черниці, але не може розгадати, до чого цей сон з несподіваним вінчанням у монастирській церкві, з страшним пацюком...

В полудень прийшла Мар'яна, і Ольга, побачивши її, навіть розгубилась.

— Мар'яна? Та заходь же, заходь, сестро. Дуже рада тебе бачити,— говорила послушниця, зиркаючи на кошик, що його тримала в руках сестра. Пригадався незабутній сон, старенький піп, Максим і те, як вона, Мар'яна, ходила по церкві і в дивовижному спокої гасила свічки й лампади.

— Ти вже виготовила для мене вінчальні квіти? — спитала Мар'яна точнісінько так, як уві сні.

Ольга зняла з столика чорну хустку.

— Та які ж вони чудові! — з захопленням вигукнула наречена, милуючись красою і майстерністю, з якою були зроблені з ярого воску квіти. Взявши одну з них, Мар'яна притулила до хустки, стала перед шибкою вікна, що відсвічувала, мов дзеркало.

— Яка ж ти вродлива, Мар'яно! — промовила Ольга, і очі в неї блиснули холодною заздрістю. Спостерігаючи за сестрою, Ольга перевіряла: чи знає Мар'яна про зустріч у лісі з Максимом? Розказав він їй, своїй нареченій, все чи промовчав? Ольга переконувалась щодалі більше — Мар'яна нічого не знає, бо ні словом, ні натяком не виявила цього в розмові. Вона не сказала Ользі й про те, що вдома у них був Трохим Пантелеймонович. Не сказала свідомо, щоб не тривожити Ольги, не ятрити її душі. А хвалилася Мар'яна перед послушницею своїм приданим.

— Вдома мені мати гору подушок наготувала, і нове ліжко тато змайстрував. Ти тільки прийди, Ольго, подивись. Ніжки точені з дуба, а стінки, одна і друга, різьбленої роботи. Тато вже сміється з мене: "Мороки,— каже,— мені завдаєш із своїм Максимом. Мабуть, хочеш мене вижити з хати". А Максим же до нас перейде від лісника. Я знаю, батько його любить... як сина. Сам мені про це сказав.

Сумніву в Ольги не було. Максим нічого не розповів Мар'яні, бо не дивилася б вона так ясно їй у вічі. Не зуміла б Мар'яна приховати свої почуття. І радість її, і щирість, з якою розповідала про придане, холодили Ользі серце. Знову поставав у пам'яті сон, і пацюк, і вбивчі слова Мар'яни: "Хай же загине й твоє серце!"

— Максим... Він як?.. Уже тебе посватав? — запитала, стримуючи своє хвилювання, Ольга.

— Ніяких сватів і не було. Сам прийшов. З батьком та матір'ю поговорив, по чарці горілки випили, домовились про весілля. Ой Ольго, сама не знаю, що воно робиться зі мною. Думаю: чи це моє щастя, чи не моє? Та часом аж страшно стає за Максима...

— Щось дивне ти мені говориш... Не розумію тебе, Мар'яно!

— Признаюсь тобі, Ольго. Того, що я тобі зараз скажу, не знають навіть ні батько, ні мати.

— Якась таємниця? — Очі в Ольги загорілися цікавістю.— І дуже страшна?

— Не страшна... От тільки не знаю, з чого почати, бо Максим попередив... нікому не говорити... Зовсім нікому.— Мар'яна помітно хвилювалась.— А я... Хіба що тільки тобі одній... Ти сестра... Він же тобі життя врятував. Сама мені розповідала...

— Я довіку буду йому вдячна за це. Ти, Мар'яно, не вагайся. Все говори мені. Може, потрібна якась допомога, то я з радістю... допоможу... І мовчати я вмію, коли треба.

— Знаю, Ольго. Вірю тобі... Тому й прийшла до тебе. Дай мені слово, що ти нікому в світі ані словечка...— Мар'яна допитливо дивилась у вічі сестрі.

— Клянусь! — промовила тихо Ольга, перехрестившись до ікон.

— Ти, певно, знаєш, що Максим у Петербурзі на Путілов-ському заводі працював...,Він, Ольго, революціонер... більшовик...

Це така партія є, більшовицька... Вона бореться за робітників і за всіх трудящих, щоб їм краще у світі жилось. Я от пояснити тобі як слід не можу, але борються вони за весь трудовий народ...

— Говори, Мар'яно, говори все... Не бійся...

— Та я не боюсь... Ти клятву мені дала... Так ось цар дуже ненавидить більшовиків, на каторгу їх висилає, до в'язниць садовить, а більшовики все одно діють скрізь... І в містах, і в селах тепер діють... З ними нічого не можна зробити. Максим мені розповідав, що не довго

вже й ждати. Буде знову по всій Росії дев'ятсот п'ятий рік. Тільки вже не такий, як був, бо народ тепер озброюється...

— А в нашому селі, крім Максима, теж є отакі... більшовики?..

— Не знаю... Про революцію говорив, що буде... Буде революція! Г полетить, каже, царська корона, рушиться самодержавний трон. Панську землю тоді заберуть селяни. І земля, і ліси, і ріки — все належатиме народові. А на заводах та фабриках порядкуватимуть робітники...

Ольга жадібно слухала Мар'яну.

— Говори, сестро, говори... Нічого не втаюй.

— Я б, може, і не прийшла до тебе, Ольго, та він мені... Максим... передав книжки заборонені і прокламації передав. Поміж селянами їх розповсюджують наші хлопці й дівчата.

— І не бояться? От молодці! А хто ж саме?

— Та хто?.. Іван Бережний, Павло Решетняк, Микола Снігур... Хлопці вірні, надійні... А оце була пожежа. Хтось панські скирти підпалив і маєток... І кілька хуторів згоріло. Стражники всюди шастають, соцькі... можуть бути обшуки... Максим дав і мені дещо переховати. А я так думаю: якщо в нього, у Максима, шукатимуть, то вони ж можуть і до мене навідатись... І я згадала, Ольго, про тебе. Адже кращого місця годі й шукати. Нікому й на думку не спаде в монастирі робити обшук. На тебе, Ольго, покладаюся. Нікому ж ні словечка! Ти клятву мені дала... Тобі довіритись можу, як сестрі. Нехай у тебе полежать, а потім я їх заберу. Я навіть Максимові про це не скажу.

— Де ж ті книжки?

— Та ось, у кошику.

— А в кого ж він їх дістає?

— У робітників... До Харкова їздить, а буває, що його навіщають друзі. Оце у п'ятницю чекає звідти чоловіка.— Мар'яна відкрила ряднинку.— Бачиш, скільки тут брошур усяких та прокламацій. Збережи. Максим спочатку хотів було в лісі закопати, та побоявся — папір може зіпсуватись... Спасибі тобі, Ольго... Виручила... А то всяке може трапитись... Знаю тільки, що коли б оце все знайшли в нього... На каторгу міг би потрапити Максим. Він так наказував мені, щоб я нікому ані словечка... Просто переховала... А я подумала... Він тобі життя врятував... Кращого місця не знайти.

Ольга напоїла сестру чаєм і, передаючи їй вінчальні квіти, спитала:

— А на коли, Мар'яно, призначено твоє весілля?

— На цю неділю. Ти ж, Ольго, дивись, нікому ні словечка...— ще раз попередила Мар'яна, збираючись додому.

Випровадивши сестру, Ольга не могла взятися ні за яку роботу. Вона розглядала революційну літературу, пригадувала знову страшний сон, намагаючись пов'язати його з дійсністю.

В її руках тепер щастя Мар'яни. Вона може його розбити. Може відправити Максима до в'язниці або й до Сибіру на заслання. Ольга зупиняється біля вікна, дивиться на горби, заквітчані лісом, де за горою стоїть знайома хатина.

— Так он який рятівник у мене... Ось він чим займається,— говорить Ольга, ходячи по келії.— То, може, оце вій і є отой невідомий Максим, що блукає по селах, сіє смуту, підбиває людей палити панські маєтки, а заодно й хутори... Це добре, що він тепер у моїх руках. Буде радість для

мого батька і для всіх хазяїнів. Не схотів зі мною на хутір піти — підеш до тюрми або й до Сибіру тепер підеш...

Пригадалося Ользі, як кілька днів тому ігуменя, виступаючи в церкві перед черницями, закликала їх молитися Всевишньому за здоров'я царя, й цариці, і всього дому Романовых.

Тоді ж ігуменя виголошувала прокляття на голови бунтівників, що палять і громлять маєтки та хутори.

І ось так нежданo-негадано дізналась Ольга про таємницю, її починає душити сміх, нестримний, дикий...

— Потрапив до мене, мов у сільце! Твоя наречена тебе ж і видала...

Згадка про сестру запалює Ольгу ревнощами. "У неділю вінчання..." — згадує вона і кричить, наче перед нею стоїть Мар'яна:

— Не буде вінчання!.. Не буде весілля!.. Коли не мені судилося щастя, то й ти, Мар'яно, його не матимеш. Хай краще буде йому за дружину холодна в'язниця!

Ольга дивиться в ту ж саму шибку, що перед цим дивилась Мар'яна, і порівнює себе з сестрою.

"Хіба я гірша за неї? Мар'яна стала мені на дорозі. Вона мій ворог, розлучниця моя... Підсипати б їй такого зілля, щоб занедужала, змарніла передчасно..."

— Ой, що я говорю? Що говорю? — отямившись, скрикує Ольга і тут же починає молитись: — Господи, дай мені, рабі твоїй, спокій... Одверни від мене диявольську спокусу... Втихомир, господи, мою душу і моє серце!

Та не в силі був господь ані заспокоїти, ані втихомирити черничої злобної душі.

І вдень за роботою, і в церкві під час моління, і в т*иші безсонних ночей думала Ольга про Максима.

— Забастовщик... Більшовик...— вимовляла вона нове, незнане, вперше почуте від Мар'яни слово.

На дерев'яних східцях затупотіли кроки. Ольга швидко заховала під ліжко кошик з революційною літературою, а сама дивилась на двері, ждала.

До келії увійшли послушниці.

— А ми когось бачили в лісі... Відгадай кого? — і завжди весела Іліодора підморгнула оком.— От уже й червонієш... Ага, червонієш... Значить, правда... Тепер я скажу тобі, Ольго, що Максима ти любиш. А він тебе?

У монастирській церкві задзвонили до вечерні.

12

Віють вітри та все буйнії...

Пливуть без кінця димчасті розірвані хмари, не проливаючись на землю дощем. Шумлять дуби, гойдаються кучеряві липи, клени та ясени. Часом прорветься вітер у гущавину, розворушить сонний підлісок, війне по траві хвилею, доки знесилиться й замре...

Шумить ліс, сперечається з дужими вітрами.

Зажурилась, засумувала Мар'яна. Обіцяв Максим у ліс вийти на поляну, а от і досі його немає. Кликали подруги Мар'яну потанцювати — відмовилась. Тільки нагадала подругам:

— Ви обов'язково приходьте до мене ввечері. Пісень поспіваємо. Я покажу вам своє вінчальне плаття.

— Прийдемо, Мар'яно. Жди!

Під дубом зібралася юрба молоді. Звідти ж линули звуки гармонії. Там же майоріло ситцеве плаття дівчини й голуба сорочка якогось парубка. Дивиться на ту пару Мар'яна, пригадує, як танцювала з Іваном Бережним, як кинула Максимові квітку...

Але навіть ці світлі спогади зараз не веселять її. Якась тривога огортає душу, і Мар'яна йде до озера, сподіваючись там зустріти Максима. Та даремні сподівання. Максима й тут нема.

"Що могло статися? Чому не вийшов на гуляння? Може, якісь негайні справи затримали? Може, хтось з— Харкова приїхав? У нього ж там є добрі друзі. Почекаю..."

Мар'яна сідає на траві під липою. Тут її улюблене місце. Тут завжди вони проводять час з Максимом.

Шумить над головою липа. Шепочуться між собою під берегом гостролисті очерети. Береться вода дрібною брижею. Замовкли чомусь, не кумкають жаби, тільки з поляни долітають сюди звуки гармонії, дівочі співи, тупотіння чобіт бравого танцюриста.

А Максима все нема та й нема.

"Що могло трапитись?.. Ну що?" — не вперше запитує сама себе Мар'яна, відчуваючи, як тривога зростає в ній чимраз сильніше.

"А що, коли..." Несподівана думка разить її, мов блискавиця. Рвучко підводиться з трави, минає озеро, звертає на вузеньку стежку, що в'ється поміж деревами. Даремно гострий зір її шукає знайому сорочку й солом'яний бриль.

"І чого мені так тривожно?" — думає Мар'яна і вже не йде, а біжить, поспішаючи до лісникової хатини. Раптом у кущах майнув солом'яний бриль, обірвався притишений дівочий сміх. Мар'яна зупинилась.

— Максим? З ким же це він? — промовила не своїм голосом, розгортаючи густу ліщину.

— Здрастуй, Мар'яно! — привіталась до неї сусідська дівчина.— А кого це ти тут шукаєш? Признавайся!

У солом'яному брилі стояв схожий на Максима парубок, дивився і посміхався, нічого не говорячи Мар'яні.

— Я нікого... не шукаю,— відповіла вона, червоніючи, та й побігла собі далі. І зупинилася тільки на крутому горбі, звідки добре було видно самотнє подвір'я, на якому порався лісник Єгор, закладаючи в ясла свіжу гичку. Гнулись в один бік рясні верби, гойдались на межі соняшники, невідомо кого вітаючи жовтими шапками.

Трохи заспокоїлась. Звивистою стежкою зійшла з горба, простуючи до хатини.

— Здрастуйте, дядьку Єгоре,— люб'язно привіталася Мар'яна. Лісник поклав жмут гички, якось дивно глянув на дівчину, тихо спитав:

— Це ж ти до Максима?

— До Макси...— і обірвалася на півслові, бо помітила Мар'яна, як лісник одвернувся від неї, щоб не бачила вона його пекучої сльози. Мар'яні наче хто гострого ножа всунув у груди — так защеміло серце.

— Дядьку Єгоре...— їй перехопило дух. Не могла слова вимовити. А Єгор, не повертаючи голови, глухо сказав:

— Забрали обох... І Максима забрали, і друг до нього приїхав з Харкова... Того теж...

— Аз чого почалося? Вчора надвечір це діло було. Прийшов я з лісу, ліг відпочити, чую, входить знадвору Максим. "Треба,— каже,— мені сьогодні увечері на станцію з'їздити, то чи можна коня взяти?" Ну, я не дуже розпитую в нього, куди він ходить та чого ходить. "Якщо треба,— кажу,— тобі па станцію, то запрягай коня і їдь".

Поїхав він, як уже смеркло, а повернувся опівночі, та не сам, з товаришем. Я його знаю,— харківський робітник, Сергій. Він уже не раз у моїй хаті бував.

Дивлюсь я на віз, а вони удвох розгортають сіно, витягають ящик. Бачу, нелегкий. Допоміг я їм зняте, а тоді й питаюся:

— Що це в ньому таке важке? А Сергій сміється:

— Гостинці для панів привіз.

Ну, я догадався, що то воно за гостинці. Я навіть місце порадив, де ящик приховати.

Упорались, повечеряли хлопці, лягли ми спати, коли це у двері хтось як загримить. Я зирк крізь вікно, дивлюсь, а хату вже оточили стражники, а за дверима чується голос урядника:

— Відчиняй!

Я питаюся в хлопців: "Як бути?" Кажуть: "Відчиняйте!"

Обох забрали. Ну, зброї не знайшли, хоч і шастали по подвір'ю, мов ті собаки. Тоді на город пішли, дивлюсь і там шаблюками в землю штрикають. Ну, ми ящик заховали в надійному місці.

Мар'яна стояла бліда, дивилась на лісника, але, здавалося, нічого не розуміла з того, що він їй зараз говорив. І це помітив Єгор. Підійшов до неї, по-батьківському обійняв за плечі.

— Ти що, Мар'яно? Господь з тобою... Побіліла... Може, тобі води...

Мар'яна глянула йому в вічі, ні слова не промовивши, тихо вийшла за ворота. Не помічала перед собою стежки. Не знала, куди й для чого вона йде. Ноги в неї підкошувались, туманіла голова...

— Нема його... Нема... Забрали...

Зупинилась біля лісової груші, що здавна росла на горбі й шуміла зараз під вітром тоскно та журно, навіваючи на дівчину ще більший смуток.

Внизу, біля річки, стояв курінь. Дивилась на нього Мар'яна, і здавалося їй, що все те, що вона почула від лісника,— тільки сон, а насправді ось зараз вийде з хати Максим у солом'яному брилі й білій сорочці, побачить її, Мар'яну, привітно махне до неї рукою...

Та не виходить Максим і не вийде, бо нема вже його в хаті... забрали стражники...

Щось нестримне й гаряче душить горло Мар'яні. Вона падає обличчям у траву, гірко, невтішно ридає. Поблизу нікого нема. Ніхто не чує й не бачить її сліз. Тільки тоскно й сумно шумить над нею лісова груша.

"Я піду до Браги, проситиму його, благатиму..."

Мар'яна підводиться на ноги. Рішуча й стрімка, мчить вона з лісу. Зустрічаються на дорозі їй люди — не вітається до них, і слободяни здивовано проводжають дівчину, не розуміючи, що з нею сталося.

Мар'яна вривається до поліцейського участку, але її зупиняє в темному коридорі соцький.

— Кого тобі, дівко, треба?

— Брагу... урядника...

— Зажди... Спитаюся. Це ж ти, здається, Василя Коваленка дочка будеш? Спитаюся... може, завтра прийдеш?

— Сьогодні... Зараз!..— скрикує Мар'яна, і соцький здивовано дивиться на неї.

— А навіщо тобі Калістрат Андріянович? По якому ділу?..

— Треба... Пустіть мене до нього!..— І, не слухаючи соцького, Мар'яна кидається до дверей, рвучко відчиняє їх. За столом сидить Брага, а перед ним — горілка, незмінна ковбаса й гранчаста склянка.

— Не пускати!—закричав він до соцького, але, пізнавши Мар'яну, навіть підвівся й пішов їй назустріч.— Мар'яна Василівна пожалували до нас?

У дверях з'явився соцький і, виструнчившись перед урядником, почав виправдуватись:

— Як скажена сюди увірвалася... Вийди геть! — гримнув він на дівчину. Та, помітивши, з якою шанобливістю урядник Брага простягнув Мар'яні руку, соцький тільки багатозначно кашлянув і нечутно причинив за собою двері.

— Де Максим? — тихо спитала Мар'яна, і це запитання, немов холодна вода, обдало Брагу.

— Він, здається був твоїм нареченим?

Урядник пригадав гуляння в лісі, танок і квітку рожі, що її кинула вона тоді своєму милому. Пригадалось і образливе сватання, коли Мар'яна піднесла гарбуза. І сором, що його він пережив на вулиці, коли били його молодиці. Аж почервонів Брага, згадуючи зараз той випадок.

— Де Максим?

Урядник, не поспішаючи, налив чарку горілки, глянув на схвильовану дівчину, спитав:

— А ти його добре знала? — і маленькі, сповнені злорадства й люті очі вп'ялися в Мар'яну.— Ти знала, що він революціонер, біль-шо-вик, забастовщик? Він на Путіловському заводі в робітників навчився страйкувати, і тут від нього .чесним людям не стало життя. Він бунтував народ. Він намовляв палити скирти, палити маєток... Забирати панський хліб, худобу, добро... Такі люди, як Максим Діброва, небезпечні для державного ладу. Знаєш, як їх карає наш височайший закон?

— Не знаю... Я нічого не знаю. Максим — мій наречений. Він нікого не вмовляв палити хліб... Неправда. Люди самі спалили, бо скривдив їх пан,

собак на них цькував... Максим не винний... Ви мусите його звільнити, завтра у нас з ним вінчання.

— Не буде! — сказав з особливим натиском і приємністю Брага.— Не буде вінчання, Мар'яно. І весілля не буде! Не схотіла йти за мене, коли я сватав... Жила б зараз, як бариня... Погордувала мною... Революціонера, більшовика знайшла собі... От і маєш тепер нещастя... Більшовиків, Мар'яно, гноять у в'язницях, або висилають до Сибіру, або їх просто... просто вішають.

Хитнулась Мар'яна від цих слів страшних.

— Каліструте Аидріяновичу, майте совість... Не мучте, скажіть, зможу я його зараз побачити?

— А ти дуже його... любила?

Мар'яна підводить голову. Вона не розуміє цього запитання. Що значить любила? Вона любила й любить його найбільше в світі. Життя без нього для неї втрачає ціну.

— Я прошу вас, Каліструте Аидріяновичу, проведіть мене до нього... Я мушу побачитися з ним... треба... дуже... Хоч на хвилину...

— Пізно,— сказав сухо й суворо урядник, випивши ще півсклянки горілки.— Кажу, пізно тепер. За ним стежили мої люди на станції... За ним і ще за робітником... Теж однієї партії з ним... Літературу привозив революційну... Та ще з інших рук дістали книжечки... Ми їх теж приклали до справи. Обом їм, більшовикам, був суд швидкий і короткий... у двадцять чотири години...

— Його відправлено до повітової тюрми?

— Ні.— Брага підвівся з-за столу, глянув на запилений образок, перехрестився.— Учора вночі... Обох...— Та й замовк. Помітив, як Мар'яна впилася в нього поглядом.

— Кажіть. Все кажіть! — дико закричала вона, і тоді нещадно блиснули очі урядника, і він, ще раз перехрестившись, докінчив:

— Вчора вночі обох їх... повішено!

13

І день був вітряний, і надійшов вітряний вечір. Шумить над хатою клен-дерево, шумлять рясні віти калини. Зібралися в хаті подруги, а нареченої нема.

— Де це наша Мар'яна забарилася? — турбується мати, але її заспокоює Наталка:

— Де ж їй бути, тітко Галино? Мабуть, зустрілася з Максимом, та ото десь любенько говорять не наговоряться. А ми, доки вона повернеться, придане розглянемо. Бач, які гори подушок... І де це ви, тітко Галино, стільки пір'я набрали?

— Для дочки багато літ готувала. І то не пір'ям набивані.

— А чим же, чим, тітко Галино?

— Пухом. І сама, і разом з Мар'яною пір'я куряче та качине скубли.

— Дівчата, дивіться, яке мереживо красиве!

— То сама вона теж вишивала. І на рушниках — її робота. І скатерть вив'язала з гарусу. Мар'яна у нас майстериця.

Подруги розглядали барвисту вишивку, вигадливі й красиві узори в'язання.

— Що ж, дівчата, воно годилося б сьогодні й поспівати.

— А чого ж, давайте поспіваємо.— І Наталка першою завела весільну пісню:

Та за хатою, за світлицею, За хатою, за світлицею Стоїть верба із росицею. Та хто ж ту вербу зрубає, Ой, хто ж ту росу позбирає?

Чи згадала тітка Галина молоді літа свої, тільки помітили дівчата, як кінчиком хустки змахнула вона з очей непрошені сльози.

Та зрубав вербу молодий хлопчина, Та збере росу молода дівчина...

На подвір'я зайшла Мар'яна. Крізь освітлені шибки побачила подруг, почула весільну пісню. Зупинилась, слухає й не розуміє. Чого це вони зібралися до її хати? Навіщо співають весільну пісню, коли в&e його немає на світі? Не буде весілля! Не треба й пісень! Не треба! Вони ятрять Мар'яні серце, завдають їй ще більшого болю.

Мар'яна, минаючи чомусь ґанок, іде до хатини. Батька тут нема, бо не світиться лампочка. Мар'яна відчиняє двері, переступає через поріг. Біліють проти вікна обстругані дошки, стоїть незакінчений стіл. Пахнуть на долівці соснові стружки.

"Чому я прийшла сюди? — думає Мар'яна, і зір її спиняється на столярному олівці, що лежить на добре обструганій дощечці.— Ага, до батька... Йому скажу. Він, певне, зараз у світлиці".

Та Мар'яна не поспішає. Чорну вість ще встигне передати, їй хочеться побути на самоті.

"А може, це все тільки сон? Жахливий сон..."

Знову зір привертає до себе олівець. Вона бере його і, сама не розуміючи, для чого це робить, пише на дощечці: "Я була в поліцейському участку. Брага сказав: "Максима повішено". Я дуже люби..."

Перед очима у неї постає образ Максима, пригадуються його слова: "Я вірю, знаю, наступить той день, Мар'яно, коли над Росією зійде ясна зоря волі. І тоді ми підемо разом новою світлою дорогою у світле життя..."

— Не підемо... Одна... Одна тепер лишилася...— і Мар'яна, схилившись на столярний верстат, ридає.— Як же я без тебе житиму, Максиме?..

Ніхто не бачить її сліз. Ніхто не чує дівочого ридання.

За віконцем шумить клен-дерево. З хати долітає весільна пісня, сповнена смутку й жалю:

Та засвіти, мати, свічку,

Постав на столі.

Ой глянь, мати, подивися,

Чи пара мені.

Засвітила мати свічку —

Неясно ж горить...

З ким любилась — розлучилась,

Серденько ж болить...

Холодний піт виступає на лобі, а в груди немовби хто вкинув жарини, і вони печуть, перехоплюють дух, паморочать голову...

"Не треба... не треба пісень... Навіщо... Коли нема його... Нема..."

Мар'яна рвучко підводиться і, мов у чаду, виходить з хатини, не причинивши за собою дверей. Якусь хвилину вона стоїть на темному црд^ір'ї І крізь цщ0ки вікон дивиться на подруг, що їх сама ж запросила сьогодні до прикрашеної клечанням світлиці на заручини.

Одрізану скибку хліба Та й не притулю, Як прийдеш ти повінчана, То я й не прийму.

Весільна пісня крає серце Мар'яні, тьмарить душу, сповнює її безутішним горем. Розчиняє Мар'яна двері, переступає через поріг, дивиться на всіх безтямним поглядом.

— Не співайте... Не треба...

— Мар'яно!.. Дочко! — кинулась до неї першою мати.— Що з тобою? Голубонько моя...

— Мамо! — промовила Мар'яна не своїм голосом.— Заручин не буде... Максима... по.... повіше...

їй перехопило дух. Захиталась під ногами долівка. Відбився на мить вогник лампи, і все потім укрила густа пітьма, наче впала Мар'яна в страшну безодню...

Не чула вже, як побивалася коло неї мати, не бачила, як спритні дівочі руки готували для неї постіль. Хтось бризкав їй в обличчя холодну воду, хтось прикладав до грудей рушник, змочений просто в відрі.

Прийшла до пам'яті Мар'яна, очі розплющила, дивиться на стривожених батьків, на дівчат.

"А хто ж це стоїть поруч матері такий заросліий? Невже Іван Бережний? Це ж він, мабуть, прийшов сказати, щоб не ждала я Максима,— думає Мар'яна, вдивляючись в Іванове обличчя.— Його ще раніше забрали стражники. Він, певно, бачив, як вели Максима на страту..."

— Не треба!.. Я знаю... Я вже знаю все,— вимовляє Мар'яна в якомусь маренні й заплющує очі.

— Не тривож її, Іване. Нехай вона припокоїться. Я сама їй потім записку віддам.

— Записку?..— Мар'яна розплющує очі й тьмяним ще поглядом дивиться на Іванову руку, помічаючи в ній білий папірець.

— Ти, Мар'яно, пізнаєш мене? — запитує, але вона йому чомусь не відповідає. Зір її прикипає до його руки. "Це Максим написав перед стратою... Збережу назавжди... Остання пам'ять..."

Іван віддає їй записку.

— Ще прохав Максим переказати, щоб ти, Мар'яно, не журилась. Він живий, здоровий... А видала його Ольга, черниця...

Мар'яна широко відкритими очима дивилася на нього, слухала, що він говорив, потім ледве чутно промовила:

— Мамо... води...

14

Мов неприкаяна ось уже кілька годин блукає Ольга лісом, уникаючи зустрічі з людьми. Що привело її сюди? Що її мучить? Може, прокинулась у ній совість? Може, серце черниче ятрять туга і жаль за Максимом, що його в пориві сліпих ревнощів зрадила, віддавши до поліцейських рук?

Та не про Максима думала вона в цю хвилину.

Поставав перед очима образ Мар'яни. Ольга домоглася свого. Весілля розбито, а разом з весіллям розбито і щастя Мар'яни. Та не зазнала черниця сподіваної втіхи, а лише страх скував її душу. Ну що вона, Ольга, скаже, коли зустрінеться з сестрою? Як гляне їй у вічі? Що відповість, коли та спитає про Максима?

"А звідки ж я знаю, що сталося з твоїм нареченим? Його заарештовано? В тому немає нічого дивного. Всі знають, хто він такий... Забастовщиків не милують..."

Не помітила Ольга, як лісова стежка вивела її на поляну, куди щонеділі збиралася на гуляння слобідська молодь. Та сьогодні будній день, і тут нікого не було. Тільки кумкали в озері жаби та котився верховіттям дерев легкий шум.

Втомлена Ольга сіла під розлогою липою відпочити. І ось несподівано з густих кущів підліска вийшов Максим і, не помічаючи Ольги, попрямував уздовж поляни.

Ольга знітилась.

Згадавши про зраду, вона немовби прикипіла на місці і тільки очима стежила за ним, охоплена страхом, що зціпив їй уста, скував її волю, приголомшив...

За плечима в нього Ольга помітила мішок і зрозуміла, що вирушає звідси Максим і невідомо, чи повернеться будь-коли знову до цього краю.

В цю хвилину вона не думала про те хто звільнив його з-під арешту. Не знала Ольга, як учора вночі озброєні хлопці разом з Мар'яною несподівано наскочили на поліцейський участок, перев'язали соцьких і стражників, звільнили з-під арешту Максима, а разом з ним і харківського робітника.

Урядник Брага, виплигнувши через вікно, скочив на коня, помчав до повіту... Нічого цього не знала Ольга.

З кущів на поляну вийшли й приєдналися до Максима Іван Бережний, Микола Снігур та Павло Решетняк. У всіх трьох торби за плечима. Значить, вирушали хлопці разом із забастовщиком у далеку дорогу. Зупинились вони, озираючись. Ще когось, певно, ждуть. Але кого? Та то, мабуть, так здалося Ользі, бо всі четверо незабаром повернули просто в кущі.

"Пішов... І вони з ним... бунтарі... З собою повів... Значить, кінець... Кінець всьому... розлучаємось назавжди..."

До озера підходить Мар'яна, зупиняється на горбі, дивиться на тиху воду, що в ній віддзеркалились прибережні дерева, і, чи здалося Ользі, ні, таки справді, з очей Мар'яни скочуються сльози...

"Чому прийшла вона сюди, до озера, в будній день? Чому плаче?" — думає Ольга, оглядаючи сестру, що стоїть з вузликом у руках, пов'язана хусткою, в кофті, простенькій спідничині й чоботях.

— Мар'яно!

Здригнувши з несподіванки, Мар'яна оглянулась. В очах її було повно сліз.

— З ним ідеш? — запитує черниця, не сміючи глянути в обличчя сестрі.

— З ним іду...

І обоє мовчать, Ольга стоїть, схиливши голову, а Мар'яна дивиться на неї з презирством і зневагою.

Все до найменших дрібниць пригадалося зараз Мар'яні, коли вона так необачно довірилась черниці.

Ось стоїть перед нею зрадниця, яка мало не згубила Максима і його товаришів. Кров закипає в серці. Отак схопити б її за горло й задушити, мов гадину, власними руками...

Вже не буде Мар'яна більше такою довірливою, як була досі. Події останніх днів багато чого її навчили.

— Я знаю, ти гніваєшся на мене...— і голос послушниці затремтів чи то від сорому, чи від страху.— Я не думала... Сама не знаю, сестро...

— Не смій так мене звати! Не сестра ти мені більше... Ти — змія люта... Ненавиджу тебе і зради не прощаю! —та й пішла Мар'яна, не оглядаючись, уздовж поляни, а біля липи, бліда, вражена, так і лишилася стояти Ольга. Руки в неї тремтіли, сіпались губи, а очі вже палали нестримним гнівом.

— Щоб же ти, сестро, довіку з ним щастя не знала!— кидає, мов каміння, услід їй сповнені люті слова, та Мар'яна не оглядається, немовби й не чує тих слів страшних.

Ось вона повернула на стежку, і густий підлісок сховав її від ненависних очей монастирської послушниці.

— Розбила весілля, та не розбила кохання,— говорить Ольга, кусаючи губи.— Що ж я робитиму, що? — запитує сама себе і не знаходить відповіді.

В серці її закипає люта злоба до Мар'яни, що любов свою понесла в майбутнє як найбільший дар. Любов і боротьба з'єднають їх обох, і в тій боротьбі знайдуть вони радість і щастя. "А моє... Де моє щастя? У келії? В монастирі? Ні, я тепер порозумнішаю. Я ще житиму... Ще й як житиму! Скину черниче вбрання, повернуся до батька на хутір, знайду собі іншого Максима, а може, й панка якогось..."

В цю хвилину одчайдушної самотності вона пошкодувала, що втекла колись з-під вінця.

"Треба було слухатися батька. І справді, пан швидко здох. Жила б тепер баринею в його маєтку. Та дарма! Я ще молода, гарна... Я знайду собі жениха, поживу на світі, як мені хочеться... А цей... Максим... не для мене. Хай іде собі... Забастовщик..."

Засліплена злобою вже до обох, Ольга не помітила, коли підійшов до неї з револьвером у руках Брага.

— Здрастуй! — привітався він, але черниця не відповіла йому на привітання.— Скажи, Ольго, чи не проходив тут Максим?

Черниця мовчки показ'ала на кущі за озером.

Урядник Брага був не сам. Він привів з повітового містечка сюди, до лісу, душ з двадцять озброєних стражників і, подавши їм знак рукою, пішов в обхід озера першим, тримаючи напоготові зброю.

Ользі раптом зробилося так страшно, що вона, зірвавшись з місця, шугонула звідси, мов вітер, наче слідом за нею мчала зграя собак... Страх гнав її з поляни.

І страх той збільшився, коли незабаром пролунав у лісі перший постріл.

Не бачила Ольга, як з кущів ліщини на поляну вибігла дівчина, перелякана вкрай. Зловісно просвистіли над головою смертельні кулі, але жодна з них не влучила в неї.

— Не стріляти! — крикнув урядник Брага, пізнавши в тій дівчині Мар'яну.— Я сам її візьму живою, сам!..— І він дійсно наздогнав її, схопив за руку.

— Що, в дорогу з Максимом зібралася? З бунтівниками діяла разом? Допомагала в'язати й роззброювати стражників... А тепер втікаєш? Ні, ти від мене нікуди не втечеш!..

Страх одразу зник, та замість нього серце Мар'яни переповнилося і гнівом, і люттю, і ненавистю...

Це ж він, урядник Брага, так безжально одурив її в той незабутній вечір, завдавши їй стільки мук і страждань. Це ж він заарештував Максима, і хто знає, що б з ним сталося, коли б не визволили його з-під арешту вірні друзі.

Власна доля в цю хвилину не так тривожила Мар'яну, як доля коханого, що зараз бився смертним боєм з ненависними стражниками. Невідомо, чим скінчиться той нерівний бій.

А заради Максима вона ладна, не вагаючись, піти на самопожертву, аби тільки він жив і боровся за волю народу, за щастя народу...

— Максим... Що з ним буде? Невже заб'ють?..— Не слухаючи урядника, Мар'яна зорила в той бік, де гриміли постріли.

— Не про Максима... Про себе тепер думай. Я маю наказ: "Патронів не шкодувати... Полонених не мати..."

— Вб'єте його?

— Вб'ємо! — В очах урядника спалахнули нещадні вогники.— Вб'ємо. Забастовщик!.. Бунтар!.. Від нього нам спокою нема... І його, і тих, хто з ним... Всі вони... Як зілля отруйне, як бур'ян.

Мар'яна дивилася в обличчя, перекошене злобою, дивилася в очі, закаламучені скаженою лютою, і тільки зараз, в цю мить збагнула, що треба ж діяти.

— Ну, бунтарко, ходім зі мною. Доручу тебе комусь із стражників, щоб стежив за тобою, а я хочу сам з Максимом розквитатися... У мене давно для нього куля приготовлена...

Мар'яна уявила, як, примруживши ліве око, урядник буде цілитись у Максимові груди, щоб прошити гаряче серце безжальною кулею, щоб загасити навіки світ сонця, передчасно покласти його, доброго, ніжного, люблячого, в темну й німу могилу...

— Не діждеш, собако!—дрикнула Мар'яна і, швидко вихопивши з-під кофти револьвер, вистрілила в отетерілого урядника, влучивши йому в живіт...

Вистрілила, а сама мов вихор помчала через поляну до густого підліска, щоб заховатися в ньому й пробратися потім на підмогу до Максима та його друзів.

Але не встигла Мар'яна добігти до рятівної зелені підліска, як смертельна стражницька куля звалила її. Випав з рук вузлик з харчами, закривавилася сіра ситцева блузка, закривавилася трава...

~ Ма-а!..

15

Рясная калинонька на тин похилилась. Це ж із неї колись ламала Мар'яна віти, хату прикрашала, сватів дожидалась. Нове гілля на калині поросло, став іще ряснішим над хатою розлогий клен.

Вже кілька ночей сниться матері Мар'яна. То зустрічається з нею в лісі, то наче до вінця виряджає дочку. А сю ніч бачила Мар'яну таку зажурену та засмучену. Прийшла вона, сіла під яблунею та й питає:

— І коли иже ни, мамо, до мопс и гості прийдете? Жду я вас, жду...

Посиділа, погомоніла. Яблук їй нав'язала мати у вузлик, вирядила з двору...

Мати вірить у віщування. Коли мерці в гості кличуть, то недовго вже зосталося їй жити на білому світі.

В голові постає вітряна ніч. Боже, як шуміло тоді клен-дерево, а вона сиділа на лавці до світанку, Мар'яну дожидаючи.

Та хіба ж думала, що доведеться їй у могилу рідну дочку виряджати? Не забути матері страшної звістки... Давно це було... Ой, давно ж це було!

Сонце вже звернуло на полудень. Довга тінь від клена лягла через подвір'я. Підійшла Галина Іванівна до тину, наламала червоної калини.

Доки дійшла до лісу — втомилась... Сіла під дубом відпочити та й дивиться. На гуляння йдуть дівчата, як колись ходила з подругами її Мар'яна. Одна з дівчат на гітарі грає, друга на балалайці. Помітили вони стареньку, привіталися.

— Відпочиваєте?

— Втомилася. А ви на поляну?

— На поляну, бабусю.— І заспівали дівчата пісню:

Цвіла, цвіла калинонька Та й в'янути стала. Ой чого ж ти, дівчинонько, Прясти перестала.

Зникають дівчата за ліщиною, а пісня пливе по лісу:

Пішов, пішов мій миленький В червоні загони! Не журися, дівчинонько, Він Ради боронить.

Гарня пісня. Ще не чула такої бабуся. Вона розглядає наламаний пучок калини, а з гущавини линуть молоді й міцні голоси:

Хай не плаче стара мати Дрібними сльозами — Буде, буде перемога За робітниками! Не хили ж ти, калинонько, Квітоньки додолу — Незабаром повернеться Мій милий додому...

Відпочила бабуся, пішла стежкою далі, а співи в одному кінці затихають, а в другому починаються.

"Хороше стали люди жити",—думає бабуся і знову зупиняється, бо на стежку з чагарників виходить дівчина у вишиваній сорочці, в барвистих стрічках та намисті, чорнява, кароока, як Мар'яна.

За руки бере її парубок, в очі дивиться. Не помічаючи бабусі, обіймає, цілує в малинові губи.

— Ой! — скрикує першою дівчина і, вирвавшись з обіймів, зникає в кущах, а парубок глянув на бабусю, докірливо сказав:

— І чого б його отут вам вештатись?

Та й побіг доганяти дівчину, а бабуся стоїть ні в сих ні в тих. Спантеличив її парубок. Чия ж то дівка така гарна? Чи не молодша, бува, дочка Миколи Снігура? Дуже на нього схожа.

Гойдалися віти, чувся з зеленої гущавини дівочий сміх.

Ось і лісове озеро. Рясно розпластала гілля своє старезна липа. Падає від неї тінь на самотню могилу. Зупиняється біля тієї могили бабуся, кладе червону калину. І знову пригадується їй тот день страшний, коли блукала в цьому лісі, як безумна...

До смерті не забути, як, стоячи отут, над ямою, побачила вона вінки, труну, а в труні Мар'яну, її личко біле, навіки заплющені очі...

Наче серце материнське одразу вирвали з грудей.

Прийшла до пам'яті, коли вже під липою виріс горбик землі. Впала на ту землю мати, просила людей покласти і її разом з дочкою в

домовину. Рвала на собі волосся, криком кричала з горя невтішного... Все минулося. Все загоїв час. Та довіку на материнському серці лишилась рана...

— Що це ви, бабусю, тут сидите?

До липи підійшли молоденькі дівчата. У кожної квіти. Кожна так і пашить здоров'ям та силою. Поміж дівчатами вгадала й ту, що її недавно цілував на стежці парубок.

— Бабусю, це тут Мар'яна похована?

— Тут, діточки мої, тут...

— А чому в лісі? Чому не на кладовищі?

— Та піп не дозволив. Пішов мій старий до нього, а піп каже: "Не сповідалась, не причащалась... Бунтівниця... Як собаку, її закопайте!.." Страшні то були часи,— і бабуся почала розповідати про Мар'яну, про забастовщика Максима, про лютого урядника Брагу.

— Молода була вона, гарна... Дуже любила свого Максима. Тільки хто знає, де він тепер. Може, й на світі вже його нема. Може, загинув десь у війну, як мій старий.

— А де дідусь загинув?

— За Радянську владу свою голову поклав... Як вирядила його з дому на війну, так і не вертався більше. їздила у вісімнадцятому році до Хотмижа. Там у братській могилі поховано п'ятнадцять чоловік. Іван Бережний, Павло Решетняк і мій старий разом з ними.

— А мені мати розповідала, що черниця Ольга Мар'яні весілля розбила і Максима до в'язниці загнала,— озвалась дівчина у вишиваній сорочці.— Не знаєте, бабусю, де вона зараз, ота черниця?

— Хто його знає! Отож як денікінці нашу слободу і хутори захопили, повіялася Ольга з якимсь офіцером, та й досі її не чути. Мабуть, пропала...

— Вічна пам'ять Мар'яні! Вона разом із своїм нареченим Максимом за краще життя боролась, за народ! — сказала ота чорнява, як Мар'яна, дівчина і поклала на могилу квіти, а слідом за нею поклали свої квіти всі дівчата.

— Боролася... Життя своє віддала...

Помовчала бабуся. Помовчали, дивлячись на неї, дівчата.

— Оце провідала дочку, та й додому мені пора вирушати, бо поки дочовгаю, то вже й звечоріє надворі. А ви гуляйте. Ваша пора настала.

Підвелася, пішла собі помалу. Пішли від могили й дівчата, овіяні сумом давньої трагедії. їм хотілося більше, докладніше розпитатися про все у чорнявої дівчини, яка знала більше від інших, бо тато її, Микола Снігур — колгоспний пасічник, розповідав не раз своїй доньці про більшовика Максима Діброву, і про дівчину, столярову дочку Мар'яну, і про бій у лісі, з якого вийшли вони не пораненими, втекли до Харкова, а там у Максима знайшлися друзі комуністи...

Повз дівчат пройшов чоловік у сірому костюмі, глянув на них, привітався, а хто він, звідкіля прибув — того дівчата не знали.

— Може, це новий лісничий?

— А може, лікар? Мають же надіслати до слободи хірурга.

— На лікаря щось не схожий. Може, інженер?

— Ні, мабуть, вчитель,— силкувалися розгадати дівчата і стежили, куди ж піде цей незнайомий чоловік. А він звернув на стежку, що вела до озера. Зупинився біля могили з гранітним обеліском, де недавно дівчата поклали свої квіти. Зупинився, зняв солом'яного бриля.

— Хто ж він такий?

— Дівчата,— сказала догадливіша серед них Снігурова дочка.— А може, це Максим? Той самий Максим Діброва, що його любила Мар'яна?

Та це припущення видалося для всіх неймовірним.

— Чого він сюди приїде? Чула ж, що говорила бабуся? Максим давно, мабуть, загинув, бо он скільки літ минуло, а від нього ні слуху ні духу...

— Так просто, якийсь дачник прийшов озером милуватись.

— Озеро справді красиве.

— Дівчата, та чого ж ми тут стоїмо? Ходімо танцювати! На поляні аж захлинався баян. У юрбі ходив високий, статний юнак і жартівливо умовляв:

— Громадяни, розступіться, дайте ширше коло. Ну, подивіться самі: доброму танцюристові немає де розгону взяти. А це тракторист найкращий і танцюрист знаменитий. На районній олімпіаді він першу премію взяв.

— А що ж він сам і танцюватиме, твій тракторист?

— Як то сам? Є в нього дівчина як сонце. Катерина Снігур. З нею він на сцені танцював... З нею й тут потанцює. Катерино, де ти?

У дівочому гурті почувся сміх і заохочувальні голоси:

— Та йди вже, йди, Катерино! Чого соромишся? І Снігурова дочка стала до танцю.

Розтягнувся в руках новенький баян, розсипались швидкі перебори. Повела плечем Катерина, повела й бровою, запрошуючи молодого тракториста до танцю.

І ось він вийшов, у шовковій сорочці салатового кольору, в сірих, добротних, бездоганно випрасуваних штанях, в жовтих черевиках... Тупнув правою ногою, тупнув лівою, вдарив обома, збивши ледь помітний пилок, і як вихор помчав перед дів-чиною-ланковою, що милішої від неї у світі нема.

...А осторонь від поляни, над могилою, стояв чоловік, дивився на брості калини, на свіжі, недавно покладені букетики квітів. Злегка шуміла над ним стара липа, а за лісом спускалося червОйе, як калина, сонце... З поляни долітали сюди переливчасті звуки баяна, нагадуючи молодість, щасливі дні, проведені в цьому лісі. Він прийде сюди завтра і позавтра. Він тут відпочиватиме місяць.

Сива людина бере з могили калинову гілку і йде на поляну. Йому, досвідченому інженерові, хочеться глянути на нове, юне покоління колгоспної молоді. Грає баяніст козачок. Танцює дівчина з вишиваними рукавами... Майорять на ній кольорові стрічки з разками барвистого намиста.

— Як Мар'яна!..— стиха дромовляє чоловік, дивлячись на незнайому дівчину.

Спогади минулого схвилювали й без того хворе серце.

Спускалось сонце за горою. Вечірні сутінки окутували ліс, а Максим Діброва все йшов і йшов знаймою стежкою до лісової хатини. Здавалося, ось зараз з густих кущів вийде у вишиваній сорочці молода, красива, життєрадісна Мар'яна, кинеться до нього в обійми, дивитиметься йому в вічі своїми ясними очима...

Пам'ять зберегла все так яскраво, наче він тільки вчора розлучився з Мар'яною. Та не мертвим,— живим поставав зараз у нього перед очима її дорогий, світлий образ, пригадувалась давня юність і довіку незабутня любов...